

POLITINĖS LYDERYSTĖS TĖSTINUMO PROBLEMA POSOVIETINĖJE TRANSFORMACIJOJE

RASA ČEPAITIENĖ

Straipsnyje analizuojamas SSRS sąjunginių respublikų komunistų partijos elito likimo klausimas Sovietų Sąjungos žlugimo metu ir po jo. Svarstoma, ar nepriklausomybę paskelbusių valstybių aukščiausiuose valdžios sluoksniuose išties įvyko kokybinis ir kiekybinis pokytis, o gal jis buvo tik nominalus? Analizuojama, kokie veiksniai turėjo didesnę įtaką sovietinės nomenklatūros galios išlaikymui fundamentalaus santvarkų lūžio metu: lokaliųjų nomenklatūrų socialinių tinklų pobūdis bei galia, lankstumas ir adekvatumas reaguojant į staigius sociopolitinius pokyčius sovietinės imperijos metropolijoje bei pačiose sąjunginėse respublikose, vietos lyderių visuomenėje turimas autoritetas ir asmeninė charizma, susiklostę ryšiai tarp jų ir centro politinių administracinių viršūnių ar geopolitinės aplinkybės. Aptariamas ir į perestroikinės demokratizacijos procesus įsitraukusių visuomenės grupių vaidmuo keičiantis ir išliekant elitui.

Rasa Čepaitienė – hum. m. dr., Lietuvos istorijos instituto XX a. istorijos skyriaus vyresnioji mokslo darbuotoja (el. paštas: rasa.cepaitiene@if.vu.lt).

© Rasa Čepaitienė, 2013

Straipsnis įteiktas redakcijai 2013 m. rugpjūčio 26 d.

Straipsnis pasirašytas spaudai 2013 m. lapkričio 18 d.

Įvadas

Istorikų darbuose yra įprasta „ilgojo XIX amžiaus“ koncepcija, apimanti laikotarpį nuo Prancūzijos didžiosios revoliucijos XVIII a. pabaigoje iki Pirmojo pasaulinio karo pradžios 1914 m. Savo ruožtu XX amžius kartais įvardijamas „trumpuoju“, siejant tai su komunistinės sistemos žlugimu ir Šaltojo karo pabaiga devintajį–dešimtąjį dešimtmetį. Tačiau vis dažniau pasitaiko ir „ilgojo XX amžiaus“ apibrėžimas. Jo pradžia datuojama paskutiniais XIX amžiaus dešimtmečiais, kai įsitvirtino darvinistinės ir rasinės visuomenės aiškinimo teorijos ir prasidėjo kova dėl kolonijinio pasaulio perdalijimo, kurią galima laikyti viena iš svarbiausių Pirmojo pasaulinio karo prielaidų. O ieškant „pabaigos“ datos buvo suabejota sovietinės imperijos žlugimo padarinių reikšmingumu ir nebegrižtamumu. Ne tik dėl geopolitinių veiksnių, posovietinei Rusijai stengiantis išlaikyti regioną savo įtakos zonoje. Kaip žinoma, daugelio naujai susikūrusių nacionalinių valstybių politinėje valdžioje liko nemaža dalis ankstesniojo režimo atstovų, tik šiek tiek atmiešta nekomunistinio elito narių, tai turėjo įtakos ir jose vykdytų politinių bei socioekonominių reformų pobūdžiui. Tad 1992 m. paskelbta fukujamiškoji „istorijos pabaigos“ pranašystė šiandien jau atrodo gana naiviai, o garsioji „perėjimo“ / tranzito paradigma aiškinant pokomunistinio pasaulio transformacijas ima kelti pagrįstų abejonių, nes nežinia, kuria linkme jis vyksta ir ar iš viso tokį galima būtų fiksuoti?¹ Juk bet kurie, kad ir patys radikaliesi sociopolitinių santvarkų lūžiai nepajėgūs visiškai įveikti tam tikrų ankstesniųjų procesų, struktūrų, institucijų, socialinių tinklų, galiausiai, mentaliteto inercijos, to, ką prancūzų istorikas Fernandas Braudelis yra įvardijęs „ilgosios trukmės“ (pranc. *la longue durée*) terminu².

¹ Миллер А., «Длинный прошлый век», *Прошлый век 1*: Сб. науч. тр. (под ред. А. И. Миллера), Москва: РАН, ИНИОН, Центр социал. науч.-информ. исслед., 2013, с. 5–6.

² Braudel F., *The Mediterranean and the Mediterranean World in the Age of Philip II*, University of California Press, vol. 1, 1995, vol. 2, 1996.

Žinoma, buvusių regiono komunistinių elitų išlaikytos svarios pozicijos nepriklausomų šalių politikoje tėra vienas, tačiau gana gerai matomas tokios „neį(pa)vykusios tranzicijos“ rodiklis, svarbus tiriant šių valstybių pokomunistinės raidos procesus. Galima apskaičiuoti, kiek buvusių SSRS sąjunginių respublikų komunistų partijos pirmųjų sekretorių, parlamentų pirmininkų ar kitų aukščiausių partinių funkcionierių tapo nacionalinių valstybių prezidentais. Visą kadenciją (-as) ar ilgiau, net „iki gyvos galvos“, šias pareigas ėjo: Lietuvos prezidentas Algirdas Brazauskas, 1992–1993 m. – laikinasis LR prezidentas, 1993–1998 m. – LR prezidentas (60 proc. rinkėjų balsų); 1996–2001 m. Moldovos prezidentas Petru Lucinschi; Gruzijos prezidentas Eduardas Ševardnadzė – 1985–1990 – SSRS užsienio reikalų ministras, Gruzijos prezidentas nuo 1992 *de facto*, o 1995–2003 m. – dvi kadencijas *de jure*; Azerbaidžano prezidentas Geidaras Alijevas, 1982–1987 m. buvęs SSRS Ministrų Tarybos pirmininko pirmasis pavaduotojas, 1993–2003 m. – trečias valstybės prezidentas, valdęs šalį iki mirties 2003 m., tada šį postą perėmė jo sūnus Ilhamas Alijevas, taip pratęsdamas prezidentinę dinastiją (tai kol kas vienintelis toks atvejis posovietinėje erdvėje); Kazachstano prezidentas Nursultanas Nazarbajevs, nuo 1990 m. ėjęs laikinojo prezidento, nuo 1991 m. iki šiol – prezidento pareigas, 2010 m. gavęs oficialų Tautos lyderio (Elbasy) titulą, nuo 2007 m., pataisius Konstituciją – vienintelės valdančiosios „Nur otan“ partijos vadovas; Uzbekistano prezidentas nuo 1990 m. iki šiol Islamas Karimovas; Turkmėnistano prezidentas Saparmuratas Nijazovas, valdęs šalį nuo 1990 iki mirties 2006 m., turėjo oficialų Turkmėnų tėvo (Turkmėnbašy) titulą ir sugebėjo įsteigti įspūdingų mastų įgavusį savo asmens kultą³. Trumpesni laiką, ne visą kadenciją, yra prezidentavę ir kiti buvę respublikų KP pirmieji sekretoriai, bet jiems dėl vieno ar kitų priežasčių nepavyko įsitvirtinti valdžioje. Pavyzdžiui, Ajazas Muta-

³ Горак С., Портрет Туркменбаши как мифологическая основа его режима, *Вестник Евразии*, 2007, №. 2, с. 139–165.

libovas, 1990 m. paskirtas Azerbaidžano KP pirmuoju sekretoriumi, paskelbus nepriklausomybę 1990–1992 m. buvo išrinktas pirmuoju Azerbaidžano prezidentu, priverstas atsistatydinti dėl negebėjimo sureguliuoti Kalnų Karabacho konfliktą, emigravo į Rusiją, kur buvo nesėkmingai bandytas suimti kaltinant organizavus valstybės perversmą. 1985–1991 m. Tadžikistano KP pirmojo sekretoriaus pareigas ėjęs Kacharas Machkamovas 1991 m. tapo valstybės prezidentu, ir buvo pirmasis atsistatydinęs dėl opozicijos spaudimo, nes palaikė pučistus, vėliau buvo parlamento narys „iki gyvos galvos“, Tadžikistano atstovas prie Eurazijos ekonominės bendrijos. Antruoju Tadžikistano prezidentu (1991–1992) tapo 1982–1985 m. TKP pirmasis sekretorius Rachmonas Nabijevas, kuris kilus islamistų inspirotam pilietiniam karui atsistatydino, mirė 1993 m. Pereinamuoju laikotarpiu *de facto* ar *de jure* valstybės prezidento pareigas yra ėję ir kiti aukščiausi vietinės nomenklatūros pareigūnai – respublikinių aukščiausiųjų tarybų pirmininkai (Leonidas Kravčiukas Ukrainoje (1991–1994), Anatolijus Gorbunovas Latvijoje (1990–1993)) bei kiti aukšti partijos funkcionieriai, kaip antai Mircea Sneguras Moldovoje (1991–1997).

Tačiau pateikti faktai apie gana lėtą aukščiausio respublikų politinio elito kaitos mastą posovietiniu laikotarpiu, atrodytų, prieštarauja tuo metu metropolijoje vykusiems procesams. Ten, priešingai, M. Gorbačiovo inicijuotoms reformoms pasukus neprognozuojama ir nevaldoma linkme, valdžios „viršūnių“ kokybinės kaitos būta kur kas ryškesnės nei periferijoje. Atsižvelgiant į tai šio straipsnio tikslas – paanalizuoti pokomunistinio regiono (apsiribojant buvusios SSRS teritorija) politinių elitų kaitos / įtakos išsaugojimo veiksnį, „perėjimo“ metu turėjusį didelę reikšmę nacionalinių valstybių kūrimosi procesams bei ideologiniams ir instituciniams pokyčiams, bei išskirti tiek vidines, tiek išorines šio reiškinio priežastis. Remiantis socioistorine prieiga bus siekiama aptarti tokius probleminius klausimus:

- respublikų lyderiams „Centro“ teikta vieta SSRS nomenklatūrinėje hierarchijoje ir jų pastangos įgyti ar išlaikyti daugiau

realios valdžios (vadinamasis „vietininkiškumas“, pasireiškęs priimant daugiausia ekonominius ir kultūros politikos sprendimus) bei santykis tarp „centrinių“ imperinės metropolijos elitų ir lokalinių (respublikų) elitų tiek SSRS gyvavimo, tiek jos žlugimo metu;

- susidariusių nacionalinių politinių elitų vidinių „tinklų“ vaidmuo konkrečioje respublikoje formuojantis posovietinėms valdžios struktūroms ir galių svertams;
- ankstesnės (ikisovietinės ir sovietinės) politinių kultūrų ir istoriškai susiklosčiusių valdžios / visuomenės tarpusavio ryšių reikšmė nepriklausomybę paskelbusiose valstybėse kuriantis naujiems valdymo institutams ir grindžiant naujosios valdžios teisėtumą;
- buvusios respublikinės nomenklatūros savo šalių visuomenėse turimas socialinis ir ypač simbolinis kapitalas, įskaitant konkrečių lyderių charizmą kaitos laikotarpiu (1985–1991);
- galiausiai, išorinių geopolitinių veiksnių įtaka demokratizacijos ar, priešingai, autoritarizmo stiprėjimo procesams konkrečioje šalyje pastaruosius dvidešimt metų.

Toks tyrimo aspektas, nors anglosaksiškojoje politologinėje literatūroje ir nekart aptartas, vis dar yra aktualus, nes lietuviškoje politologijoje ir naujausiųjų laikų istoriografijoje Lietuvos atvejis iki šiol vis dar dažniausiai nagrinėjamas per lūžio metu LKP viduje vykusius procesus ir jos santykį su „Centru“, ignoruojant ar nepakankamai atsižvelgiant į platesnį kitose sąjunginėse respublikose vykusių analogiškų procesų kontekstą.

1. Nuo pavaldumo „Centru“ prie realios lyderystės: metodologinės problemos

Politologinėje literatūroje įprasta teigti, kad Baltijos šalys dėl geografinio ir kultūrinio „artimumo“ Vakarų visuomenėms sugebėjo kur kas lengviau perimti demokratinius principus, institutus ir normas

ir ilgainiui sėkmingai integravosi į europines struktūras⁴, o penkios Vidurinės Azijos respublikos, atrodytų, buvo tiesiog pasmerktos grįžti prie ilgamečio, regionui tipiško, autoritarinio valdymo tradicijos⁵. Savo ruožtu likusios – slaviškosios valstybės (Rusija, Ukraina, Baltarusija), Moldova ir Užkaukazės respublikos – patenka į tarpinį tarp šių dviejų kraštutinių būvį, paprastai politologijoje priskiriamą „mišriųjų režimų“ tipui⁶, kai išlaikomos formalios demokratinės institucijos, tačiau jos procedūriškai išnaudojamos valdančiųjų sluoksnių didesnei galiai sutelkti ir išlaikyti alternatyvių politinių jėgų laisvo veikimo sąskaita⁷. Kiltų klausimas, kaip tokia, jau tapusi tradicinė trinarė posovietinės erdvės politinės evoliucijos vizija⁸ koreliuoja (jei koreliuoja) su pirmiau minėtu pokomunistinių elitų stabilumu, ypač jei atsižvelgsime į šiai socialinei grupei būdingus išplėtotus adaptacijos mechanizmus. Todėl manytina, kad, nagrinėjant komunistinių elitų tranzicijos problemą, būtina derinti politologinę ir istorinę teorines prieigas, į šio reiškinio aiškinimo schemą įtraukiant ir respublikinių sovietinių valdančiųjų grupių susiformavimo priešistorę bei vietinės raidos specifiką.

Lietuvių istorikai nuo pat nepriklausomybės atkūrimo nemažai dėmesio skyrė vietinės partinės nomenklatūros susidarymo, struktūros, tautinės sudėties, kokybinės kaitos, santykio su „Centru“ ir su

⁴ Jefries I., *The Countries of the Former Soviet Union at the Turn of the Twenty-first Century. The Baltic and European States in Transition*, London: Routledge, 2004; Fritz V. *State Building. A Comparative Study of Ukraine, Lithuania, Belarus and Russia*, Budapest–New York: CEU Press, 2007.

⁵ Kandiyoti D., „Post-colonialism Compared: Potentials and Limitations in the Middle East and Central Asia“, *Middle East Studies*, 2002, no 34, p. 279–297.

⁶ Tačiau esama ir kito skirstymo, prie „grynojo“ autoritarizmo atvejų priskiriami Baltarusija ir Azerbaidžanas, o prie „hibridinio“ – Kirgizstanas: žr., pavyzdžiui, Ambrosio T., *Authoritarian Backlash. Russian Resistance to Democratization in the Former Soviet Union*, Ashgate Publishing Company, 2009.

⁷ Levitsky S., Way L. A., *Competitive Authoritarianism. Hybrid Regimes after the Cold War*, Cambridge University Press, 2010, p. 5–6.

⁸ Moller J., *Post-Communist Regime Change. A Comparative Study*, London: Routledge, 2009.

Lietuvos visuomene klausimams aptarti⁹. Dažnai istoriografijoje ir ypač publicistikoje nomenklatūra suvokiama kaip gana aiškiai apibrėžta socialinė grupė, siejama visų pirma su moraline atsakomybe už kolaboravimą su svetimų okupaciniu režimu, kurio įrankiu ji tapo. Todėl galima kalbėti apie „lietuviškojo“ totalitarinės paradigmos varianto susiformavimą ir gajumą iki šių dienų. Šiai sovietologijos kryptčiai būdingas dėmesys sovietinės nomenklatūros monolitiškumui ir valdžios politinei linijai¹⁰, išskyrus indoktrinacijos poveikį, nuodugniau nenagrinėjant, kaip valdžios retorika ir veiksmai buvo interpretuojami platesnėje socialinėje terpėje¹¹. Šiuo požiūriu remiantis, totalitarinį sovietinės sistemos pobūdį galima įžvelgti ir postalininiu laikotarpiu, nes išliko stiprus partinės subordinacijos ir kontrolės mechanizmas, jau nekalbant apie represinį aparatą, nors jo veikimo mastai bei pobūdis ir buvo gerokai apriboti. Tačiau pripažįstama, kad komunistiniams veikėjams teko ir laviruoti tarp iš „Centro“ siunčiamų direktyvų ir vietos visuomenės interesų, norint įgyti bei išlaikyti teisėtumą jos akyse, kartu siekiant ir specifinių savo kaip privilegijuotos grupės tikslų. Šie daugialypiai interesai atsispindi ir dabartiniuose buvusių nomenklatūrininkų bandymuose pateikti save kaip „neprarastąją kartą“ – savotišką atsvarą įsivyravusiam neigiamam jų kaip „kolaborantų“ ir „prisitaikėlių“ įvaizdžiui, interpretuojant tuometinį savo vaidmenį kaip esą „dorą darbą Lietuvos labui“, o tai dažnai sulaukia istorikų kritikos ar skepsio¹².

Tačiau įsivyravusi sovietinės nomenklatūros interpretacija, priešpriešinant šią grupę likusiai visuomenei, nepajėgi paaiškinti socioekonominį procesų, susijusių su nesisteminiiais ar anapus oficialios

⁹ Žr.: Tininis V., *Sovietinė Lietuva ir jos veikėjai*, Vilnius, 1994; Antanaitis K., *Lietuviškoji sovietinė nomenklatūra, Darbai ir dienos*, 1998, Nr. 7.

¹⁰ Pagrindinius „totalitarinės“ paradigmos postulatus suformulavo H. Arendt, B. Moore, C. J. Friedrichas ir Z. K. Brzezinskis.

¹¹ Ivanauskas V., *Lietuviškoji nomenklatūra biurokratinėje sistemoje. Tarp stagnacijos ir dinamikos (1968–1988 m.)*, Vilnius: Lietuvos istorijos institutas, 2011, p. 34.

¹² Streikus A., Kultūrinio ir religinio gyvenimo sovietų Lietuvoje istoriniai tyrimai: šaltinių keliamos problemos, *Darbai ir dienos* 52, 2009, p. 75–83.

sovietinės sistemos atsidūrusių reiškinių – „koridorinių sprendimų“, šešėlinės ekonomikos, pačių nomenklatūrininkų nacionalinio tapatumo klausimo ir t. t., jau nekalbant apie vėlyvuojų sovietmečiu paplitusį oficialiosios ideologijos ir gyvenimo praktikų „atsiskyrimo“ reiškinį, persmelkusį visus visuomenės sluoksnius, kad ir koks būtų jų ideologinio angažuotumo lygmuo. Šiems sovietinio gyvenimo aspektams daug dėmesio skyrė vėlesnių sovietologijos paradigmų – revizionizmo ir ypač postrevizionizmo – atstovai. Respublikinių partinių elitų sąveikos su kitais socialiniais sluoksniais, ypač su tuometine „kūrybine inteligentija“, tapusia savotiška tarpininke tarp valdžios nuostatų ir visuomenės, Lietuvoje jau plačiai tyrinėtos jaunesnės kartos istorikų (A. Švedo, V. Klumbio, A. Šukio, V. Davoliūtės ir t. t.) darbuose.

Sekdamas Lietuvos atvejį su Azerbaidžanu lyginusiu J. Willertonu¹³, totalitarinę ir „socialinių tinklų“ prieigas bando derinti ir M. Ėmužis, plėtojantis „elito klano“ ir „patronų-klientų“ sistemos susidarymo ir kaitos analizę LKP viduje A. Sniečkaus valdymo laikotarpiu¹⁴. Elitų grupinės savivokos temai pakankamai aktuali būtų ir postrevizionisto A. Yurchako plėtojama vėlyvuojų SSRS gyvavimo laikotarpiu išsiskyrusių dviejų sovietinės ideologijos lygmenų – steigiamojo (angl. *constative*) ir atliekamojo (*performative*) – koncepcija¹⁵, leidžianti visiškai argumentuotai atsakyti į klausimą, kaip ideologija galėjo sėkmingai funkcionuoti visuomenėje, kuri ja jau nebetikėjo?¹⁶, kartu paaiškinant ir gana „neskausmingą“ buvusių

¹³ Willerton J., *Patronage and Politics in the USSR*, Cambridge University Press, 1992; Willerton J., „Patronage Network and Coalition Building in the Brezhnev era“, *Soviet Studies* 39 (2) (Apr. 1987), p. 175–204.

¹⁴ Ėmužis M., *Sovietinės Lietuvos partinis elitas 1956–1974 metais*. Magistro darbas. Vilniaus universitetas, Istorijos fakultetas, 2012, mašinraštis.

¹⁵ Yurchak A., *Everything Was Forever, Until It Was No More: The Last Soviet Generation*, Princeton University Press, 2005.

¹⁶ Lietuvių istoriografijoje kol kas, atrodo, tėra vienas analitinis bandymas A. Yurchako teorinį metodologinį aparatą taikyti lietuviškai medžiagai, labiau susikoncentravus į įvairių kasdienės kultūros praktikų analizę ir respublikinių partinių elitų „tikėjimo“ ar „netikėjimo“ ideologija klausimą paliekant nuošalyje. Žr. Vaiseta T., *Nuobodulio*

nomenklatūrininkų jos atmetimą sociopolitinių pokyčių piko metu. Šis požiūris leidžia „Centro“ ir periferijos elitus interpretuoti kaip tos pačios sovietinės visuomenės narius, nepaisant jų turimų galių skirtumų, pasižyminčius gana panašiais mentaliteto ir pasaulėžiūros bruožais.

Šalia jau minėtų iš sovietologijos perimtų teorinių metodologinių priėgų, aktyviai taikomų pokomunistinio elito tyrimams nacionalinėse istoriografijose, verta paminėti ir „kontinuiteto mokyklą“. „Kontinualistų“ požiūriu sovietinė valdžia ir visuomenė tebuvo anksčiau laikų pačių blogiausių rusų tradicijų – patvaldystės, aristokratinės tvarkos, baudžios ir trėmimų – reinkarnacija¹⁷. Savitai į šią diskusiją įsitraukia Alexanderis J. Motylas, provokatyviame tekste lygindamas Otomanų, Habsburgų, Romanovų ir Sovietų imperijų dezintegracijos procesus ir senųjų / alternatyvių revoliucinių elitų vaidmenį juose. Išvesdamas intriguojančias (tik kažin ar giliau istoriškai pagrįstas) paraleles tarp nacių, bolševikų ir B. Jelcino šalininkų, jis bando parodyti, kaip sukilę prieš imperinę galią ir ją įveikę naujieji politiniai eliti ilgainiui patys perima ir įtvirtina imperinius siekius bei laikyseną¹⁸. Taigi, nagrinėjant centrinių elitų kaitos kokybinę dinamiką, tęstinumo ir pokyčių aspektus, svarbu pažvelgti į šiuos reiškinius ilgojo laikotarpio perspektyvoje – įtraukus ir imperinį matmenį.

Daugialypiai radikalių geopolitinių pertrūkių inspiruotų sociopolitinių pokyčių, viena vertus, ir mentaliteto inercijos bei struktūrų ir tinklų tęstinumo, antra vertus, veiksniai leidžia susieti metropolijos ir

visuomenė: vėlyvojo sovietmečio Lietuva. Daktaro disertacija. Vilniaus universitetas, Istorijos fakultetas, mašinraštis, 2012.

¹⁷ Žr., pavyzdžiui, Timasheff N. S., *The Great Retreat: The Growth and Decline of Communism in Russia*, New York, 1946; Tucker R. C., *Stalin as Revolution, 1879–1929: A Study in History and Personality*, New York, 1973; Tucker R. C., *Stalin in Power: The Revolution from Above, 1928–1941*, New York, 1990.

¹⁸ Motyl A. J., „After Empire. Competing Discourses and Inter-state Conflict in Post-imperial Eastern Europe“, *Post-Soviet Political Order. Conflict and State Building*, (ed. by Barnett R. Rubin and Jack Snyder), London: Routledge, 1998, p. 13–31.

periferijų elitus bei visuomenes ir su postkolonijinių studijų intelektualiniu bagažu. Socialiniuose moksluose „postkolonializmo“ terminas gana naujas, o, pavyzdžiui, literatūrologijoje žinomas ir aktyviai vartojamas jau seniai, nuo XX amžiaus aštunto dešimtmečio. Tačiau, nors diskusijos apie imperinį dominavimą ir kolonijų nacionalizmo pobūdį anaip tol nenaujos, priešdėliui *post-* teikiamos skirtingos reikšmės ir varijuojantis postkolonializmo supratimas skirtinguose akademinuose kontekstuose daro šį terminą gana prieštaringą. „Ir štai į Afriką ateina nepriklausomybė, visur vienu metu. <...> Už ši staigų pokytį, atrodo, yra atsakingos išorės jėgos, pasaulinės jėgos ar kolonijinės valdžios vidinės jėgos. <...> Nieko keista, kad naujos nepriklausomos Afrikos valstybės nėra pasirengusios savivaldai. Kadaisė buvusios turtingos vietinės politinės kultūros nuvyto, o nacijos, turinčios valdymo patirties, susiteršusios kolaboravimu su kolonizatoriais. Taigi, nors buvę opozicionieriai vietose greit perima kontrolę, kartais atrodo, kad geriau jau jie būtų likę opozicijoje, nei stoję valdyti. Naujosios vyriausybės, trokštančios išvyti kolonizatorių demonus, įsupa ideologinę švytuoklę, siekdamos sąjungos su buvusiu imperiniu oponentu“, – rašė amerikiečių antropologas Davidas Chioni Moore’as, analizuodamas postkolonijinės sistemos formavimosi ypatumus ir paraleles su sociopolitinais procesais, vykusiais žlungant SSRS¹⁹. Ir nors šioje nedidelėje ištraukoje iš jo žymiojo straipsnio, padėjusio pagrindus šių skirtingų geopolitinių regionų komparatyvistikai²⁰, kalbama apie postkolonijinio trečiojo pasaulio dalį – Afrikos šalis – neapleidžia įspūdis dėl joje minimų reiškinų panašumo į žlugus Sovietų Sąjungai Vidurio ir Rytų Europoje prasiėdėjusius procesus.

¹⁹ Moore D. Ch., „Is the Post- in Postcolonial is the Post- in Post-Soviet?“, *Baltic Postcolonialism* (ed. by Violeta Kelertas), Amsterdam/New York: Rodopi, 2006, p. 16.

²⁰ Pavyzdžiui, D. Ch. Moore’o teorinėmis prieigomis nemažai remiamasi neseniai pasirodžiusiame kolektyviniame darbe apie Rusijos / SSRS (post)kolonijinę būklę: *Там, внутри. Практики внутренней колонизации в культурной истории России* (под ред. А. Эткинды, Д. Уффельманна, И. Кукулина), Москва: Новое литературное обозрение, 2012.

Iš tiesų šiame dideliame geografiniame areale keletą pastarųjų šimtmečių egzistavo politinės sistemos, iš dalies lygintinos su klasikinėmis kolonijinėmis valdomis²¹. Tai ir išorinė kolonizacija, vykdyta galingesnių ir agresyviai besiplečiančių imperijų, ir griežta socialinio bei ekonominio gyvenimo kontrolė, prijungus šias teritorijas prie iš metropolijos valdomų prekybos tinklų, ir atsiųstieji valdytojai arba marionetinės vyriausybės, sudarytos iš kolaboruojančių vietinio elito atstovų, ir gamtinių bei žmogiškųjų išteklių bei produkcijos ir t. t. ekonominis išnaudojimas, dėl kurio vietinės visuomenės papuolė į socialinę ir kultūrinę stagnaciją. Bendra su kolonijine sistema ir tai, kad abiem atvejais išsivadavimas nuo išorinės priklausomybės dažnai ateina ne kaip vidinės kovos už laisvę padarinys, o kaip globalių (išorinių) geopolitinių permainų rezultatas. Tokiu atveju vietiniai elitai dažnai pasirodo esą nepajėgūs imtis savarankiškai valdyti nepriklausomomis tapusių šalių, arba dėl jų ankstesnio bendradarbiavimo su okupacine valdžia jų teisėtumas valdžioje vietos gyventojų akyse kvestionuojamas.

Žinoma, nereikia pamiršti, kad šiuolaikinė pokomunistinė, kaip ir pokolonijinė erdvė ypač marga, tačiau joms abiem būdingi ir bendri bruožai: likusi svarbi buvusių kolonistų dalis demografinėje struktūroje, reikšmingas buvusių kolonizatorių kalbos vaidmuo viešojoje ir tarptautinėje komunikacijoje, jau nekalbant apie jų kultūrinę įtaką, aukštas valdžios korupcijos lygis, autoritarinės politikos tendencijos ir pan. Taigi, atsižvelgiant į minėtas skirtingų pasaulio geografinių ir kultūrinių regionų paraleles, atsiranda galimybė (post)komunistinių elitų kokybinės kaitos problemą analizuoti ir iš šios perspektyvos²².

²¹ Žr., pavyzdžiui, Weeks T. R., *Across the Revolutionary Divide. Russia and the USSR 1861–1945*, Willey-Blackwell, 2011.

²² Nors postkolonijinė prieiga dažniausiai naudojama Vidurio Azijos posovietinių valstybių atžvilgiui (žr. pavyzdžiui, Adams L. L., „Can We Apply Postcolonial Theory to Central Eurasia?“, *Central Eurasian Studies Review*, 2008, no 7, p. 2–7; Kandiyoti D., „Post-Colonialism Compared: Potentials and Limitations in the Middle East and Central Asia“, *Middle East Studies*, 2002, no 34, p. 279–297), tačiau, bent jau literatūrologijos sferoje esama bandymų ją taikyti ir Baltijos šalims, žr., pavyzdžiui, *Baltic Post-Colonialism. On the Boundary of Two Worlds: Identity, Freedom, and Moral Imagination in the Baltics* (ed. by V. Kelertas), Amsterdam/New York: Rodopi, 2006.

Ši teorinė metodologinė prieiga galėtų būti vaisinga ir analizuojant SSRS nacionalinių politinių bei intelektualinių elitų formavimosi aplinkybes. Kaip žinoma, tokia valstybės struktūros forma kaip imperija pasižymi netiesioginio valdymo ypatumais. Todėl derėtų padaryti trumpą ekskursą į praeitį aptariant sovietinės nacionalinės politikos ypatumus. „Sovietų Sąjungos palyginimas su Romanovų imperija, kolonijinėmis Britų ir Prancūzų imperijomis ir tarpukario Vidurio ir Rytų Europos nacionalinėmis valstybėmis rodo, kad stalininės Sovietų Sąjungos veikla gali būti laikoma veikiau unikaliu tradicinės imperinės diferenciacijos ir nacionalinės standartizacijos hibridu, t. y. režimas tuo pat metu siekė ir pritaikyti gyventojams bendrą standartą, juos sovietizuodamas, ir įtvirtinti skirtumus tarp paskirų etninių grupių pagal jų universalizuotus ypatumus.“²³ Režimui siekiant parodyti, kad jis tinkamai atstovauja SSRS tautų nacionaliniams interesams, praktikoje tai įgavo vietinių nacionalinių kadro protegavimo ar net pozityvios diskriminacijos bruožų, taip siekiant išlyginti civilizacinius SSRS etnosų skirtumus (vadinamoji *korenizacija*, sąjunginėse ir autonominėse respublikose aktyviai vykdyta daugiausia ankstyvuoju SSRS gyvavimo laikotarpiu²⁴). Tokia kultūros ir švietimo politika iš esmės turėjo pasitarnauti forsautos šalies modernizacijos reikmėms. Nepaisant greitai kilusių stalininių „kovos su nacionalizmu“ ideologinių bei represinių kampanijų, kurių metu nukentėjo milijonai tautinių mažumų atstovų, dėl tokios prieštaringos nacionalinės politikos nuostatų kai kurių respublikų vadovams ilgainiui pavyko rasti sąlyginį balansą tarp vietos ir sąjunginių interesų. O po J. Stalino mirties, išnaudojant respublikų „titulinėms tautoms“ teikiamas sąlygines privilegijas puoselėti savas kultūras,

²³ Блитсгайн Р., «Был ли Советский союз колониальной империей? Сталинские антисемитизм и полонофобия в сравнительной перспективе», *История сталинизма. Итоги и проблемы изучения. Материалы международной научной конференции. Москва, 5–7 декабря 2008 г.*, Москва: РОССПЭН, 2011.

²⁴ Martin T., *Affirmative Action Empire. Nations and Nationalism in the soviet Union, 1923–1939*, Cornell University Press, 2001.

ilgainiui pavyko taip supinti sovietinius ir nacionalinius jų bruožus, kad juos iki šiol sunku atskirti. Savo ruožtu silpnesnę istorinę ir tautinę savimonę turintys etnosai dėl šios politikos patyrė sovietinio tipo *mission civilizatrice*, įtvirtinant *kultūriškai* „aukštesnės“ kolonizatorių kultūros elementus, kurie praktikoje vedė prie jų rusinimo²⁵. Tačiau D. Ch. Moore'as šiuo atžvilgiu daro išlygą autentiškai vakarietiškomis Baltijos respublikų ir socializmo stovyklos šalių kultūroms, laikydamas jas *atvirkštinės kultūrinės kolonizacijos* atveju, kai patys rusai pripažino jų kultūrinę viršenybę²⁶.

Pastebėti sovietinės nacionalinės politikos ypatumai leistų iš dalies paaiškinti ir respublikinių komunistų partijų tautinės sudėties dinamiką postalininiu laikotarpiu²⁷. Stiprėjantis nacionalinis elementas kai kurių respublikų (Baltijos šalių, Užkaukazės) nomenklatūrininkų sluoksniuose skatino didesnę ar mažesnę „ekonominio nacionalizmo“ laipsnį²⁸ ar net „tautinio komunizmo“²⁹ apraiškas sovietinės imperijos nacionaliniuose pakraščiuose³⁰. Toks ilgainiui susiklostęs

²⁵ Bene didžiausi jo mastai buvo Kazachstane ir urač Baltarusijoje, žr. Чернявская Юлия, «Самая советская из всех советских...», *Неприкосновенный запас*, 2011, № 4 (78), <<http://magazines.russ.ru/nz/2011/4/ch10.html>>. Taip pat žr. Чернявская Ю., *Белорусы: от «тутэйшыя» к нации*, Минск: ФУА-информ, 2010.

²⁶ Moore D. Ch., „Is the Post- in Postcolonial is the Post- in Post-Soviet?“, *Baltic Postcolonialism* (ed. by Violeta Kelertas), Amsterdam/New York: Rodopi, 2006, p. 26.

²⁷ Istorikai pažymi sparčius Lietuvos KP lituanizacijos mastus, o Latvijos KP liko labiau kontroliuojama „Centro“ ir vietinių rusakalbių. Žr., pavyzdžiui, Misiūnas R., Taagepera R., *Baltijos valstybės: priklausomybės metai 1940–1980*, Vilnius: Mintis, 1992. Apie Lietuvos sovietinės nomenklatūros „lietuviškėjimo“ mastus ir bandymus ginti vietinius interesus ir kultūrą yra rašę L. Truska, K. Antanaitis, V. Ivanauskas, S. Grybkauskas.

²⁸ Plačiau žr. Grybkauskas S., *Sovietinė nomenklatūra ir pramonė Lietuvoje 1965–1985 metais*, Vilnius: Lietuvos istorijos institutas, 2011.

²⁹ Žr. *Epochas jungiantis nacionalizmas: tautos (de)konstravimas tarpukario, sovietmečio ir posovietmečio Lietuvoje* (red. Č. Laurinavičius), Vilnius: Lietuvos istorijos institutas, 2013.

³⁰ Žinoma, padėtis kiekvienoje sąjunginėje ar autonominėje respublikoje šiuo atžvilgiu buvo gana skirtinga. Pavyzdžiui, dominuojantis lietuvių skaičius LKP vėlyvuju laikotarpiu smarkiai palengvino į nacionalinių interesų gynimą orientuotų sprendimų priėmimą ir tuo skyrėsi nuo Latvijos KP ir Estijos KP, kurių sudėtyje ir partinėje

daugialypis respublikinių nomenklatūrų „vietininkiškumo“ fenomenas, „Centro“ vienur toleruotas, kitur retkarčiais vėl negailestingai pradėtas slopinti, vėlyvučiu sovietmečiu prasidėjus reformoms irgi pravertė politinio elito atstovams ieškant bendros platformos su savo šalių visuomenėmis, patikėjusiomis demokratizacijos viltimi ir prašumais.

2. *Elitų tranzicijos prieštaros*

Kaip žinia, politinė legitimacija yra bet kurio režimo gebėjimas sukelti ir palaikyti visuotinį tikėjimą tuo, kad esamos politinės institucijos yra labiausiai (ar – totalitarizmo atveju – vienintelės) tinkamos visuomenei³¹. Pirmuoju sovietinės sistemos kūrimosi dešimtmečiu nebūta vieno partijos lyderio, generalinis partijos sekretorius tebuvo administracinė figūra, priklausoma nuo politinio biuro. Net Leninas, nors neabejotinai turėjęs vadovaujantį autoritetą partijos elito sluoksniuose, stokojo formalaus lyderio statuso³². Nors pagal pirminį sumanymą SSRS komunistų partijai (KP) vadovauti turėjo partijos suvažiavimas, po V. Lenino mirties aukščiausią valdžią įgijo generalinis (respublikose (postaliniu laikotarpiu) – pirmasis) sekretorius. J. Stalinui vis labiau koncentruojant valdžią savo rankose sovietinis parlamentas (Aukščiausioji Taryba) ir vyriausybė (Ministrų Taryba) pradėjo atlikti antraeilį vaidmenį.

Josifą Staliną galima laikyti charizmatiniu SSRS lyderiu, bene vieninteliu pajėgusiu priversti besąlygiškai pasitikėti jo priimamais sprendimais. Tam jis, beje, rėmėsi jau po Vladimiro Lenino mir-

vadovybėje dominavo rusakalbiai. O Moldavijos TSR niekuomet nepasitikėta „vietiniais“ ir aukščiausius postus užėmė rusakalbiai arba Moldavijos ASR (būsimosios Uždnestrės respublikos) atstovai. Tiurkakalbių respublikų (Azerbaidžano ir keturių Vidurinės Azijos respublikų) vadovus daugiausia buvo stengiamasi skirti iš kultūriškai gana rusifikuotų vietinių kadru.

³¹ *Political Legitimation in Communist States* (eds. T. H. Rigby, F. Feher), New York: St. Martin's Press, 1982.

³² Gill G., *The Origins of the Stalinist Politic System*, Cambridge university Press, 1990.

ties sukurtu jo charizmos kultu³³ ir pozicionavo save kaip „Leniną šiandien“³⁴. Nikitai Chruščiovui inicijavus dalinę destalinizaciją charizminių požymių bandyta suteikti jau nebe konkrečiam lyderiui, o visai partijai kaip kolektyviniam lyderiui. Galima sakyti, kad nors N. Chruščiovas pasikėsino į ankstesnio lyderio charizmą, pasiūlęs grįžti prie sovietų valdžios ištakų ir „lenininės dvasios“, kuri esą stalinmečiu buvo tik iškreipta ir neteisingai interpretuota, bet ver-tybiškai nepajudinama, jis vis dėlto apeliavo į tam tikros tradicijos tęstinumą³⁵.

Tačiau, anot Aleksandro Kustariovo, „sovietų valdžios istorija – tai vado charizmos rutinizacijos istorija“³⁶, kurią yra aprašęs Maxas Weberis. Partija kaip asketinė organizacija nuolat buvo priversta kovoti su saviškių goduliu ir turtų bei galios troškimu ir dėl to privalėjo kaskart apsisvalyti, kol galiausiai, Leonido Brežnevo valdymo laikotarpiu, šis procesas užstrigo, išvirsdamas nežabota nomenklatūros korupcija, kuriai Sovietų Sąjungos žlugimas tik atvers galimybes pradėti jau legaliai ir atvirai demonstruoti sukauptą kapitalą³⁷. Turint omenyje vėlyvuojų sovietmečiu SSKP hierarchijos viršūnėje įsigalėjusią gerontokratiją Michailo Gorbačiovo pradėtos reformos gali būti traktuojamos ir kaip bandymas, šalia kitų, spręsti ir šią, visomis pras- mėmis *įsisenėjusią*, problemą. Kai 1985 m. balandį M. Gorbačiovas atėjo į valdžią, aukščiausiuose partijos postuose tebedominavo pa-

³³ Эннер Б., *Формирование культа Ленина в Советском союзе*, Москва: РОССПЭН, 2011.

³⁴ Почепцов Г., *Семиотика*, Москва: Smart book, 2009, c. 272.

³⁵ Įdomu būtų palyginti N. Chruščiovo atliktą ideologinio metanaratyvo reviziją su ta, kurią pradėjo M. Gorbačiovas, keliant klausimą, kodėl pirmajam iš jų pavyko jį stabilizuoti ir išlaikyti, o antrasis to nebepajėgė? Žr. Sherlock T., *Historical Narratives in the Soviet Union and Post-Soviet Russia. Destroying the Settled Past, Creating an Uncertain Future*, New York: Palgrave Mcmillan, 2007, p. 2.

³⁶ Кустарев А., «Реорганизация советского пространства», *Неприкосновенный за- пас*, 2011, № 6, <<http://magazines.russ.ru/nz/2011/6/k1.html>>.

³⁷ Plačiau žr. Norkus Z., *Kokia demokratija, koks kapitalizmas? Pokomunistinė trans- formacija Lietuvoje lyginamosios istorinės sociologijos požiūriu*, Vilnius: VU lei- dykla, 2008, p. 373–377.

skirtieji L. Brežnevo „stagnacijos“ laikotarpiu. Bene svarbiausi šios valdančiųjų grupės bruožai – garbus amžius, konservatizmas, akla ištikimybė oficialiajai ideologinei dogmatikai, iniciatyvos trūkumas ir inertiškumas. Tad Gorbačiovas, inicijuodamas socioekonominės permainas, visų pirma senųjų brežnevistų sąskaita, siekė į aukščiaušius partinius organus iškelti jaunesnius ir reformoms pritariančius narius. Tačiau, nepaisant jo pastangų, konservatyvusis partijos sparnas išliko įtakingas, tai parodė ir (nepavykusio) 1991 m. rugpjūčio pučo aplinkybės.

Šiuos „Centre“ priimtus M. Gorbačiovo politinius žingsnius gerai atspindi ir sąjunginių respublikų vadovybės kaita. Visi „paskutiniai“ iki SSRS dezintegracijos respublikinių KP CK pirmieji sekretoriai buvo paskirti 1985–1990 m. Ko buvo tikimasi iš šių sprendimų? Viena vertus, nauja respublikų partinė vadovybė turėjo tapti pradėtų reformų vykdymo, kontrolės ir efektyvumo periferijose garantu, užtikrinančiu sklandų „Centro“ ir „nacionalinių pakraščių“ bendradarbiavimą. Bet, kaip žinoma, *perestroika* ir *glasnost* atvėrė kelius ir iki tol neįsivaizduojamai pačios sovietinės ideologijos ir sistemos kritikai ir kartu diskreditacijai bei nacionaliniu pagrindu sukurtų administracinių darinių (sąjunginių ir autonominių respublikų bei autonominių sričių) didesnio socioekonominio savarankiškumo reikalavimams. Per keletą metų po M. Gorbačiovo inicijuotos demokratizacijos įtampos tarp lokalinių interesų įgyvendinimo ir paklusnumo oficialiosios Maskvos direktyvoms neišvengiamai aštrėjo, o kardinalios ir egzistencinės tapo 1991 m. rugpjūčio pučo metu, kai daugumai respublikų „pirmųjų“ teko galutinai apsispręsti – su kuo jie? Su vis garsiau bruzdėti ir nepriklausomybės reikalauti pradėjusiomis savo tautomis ar su vis labiau braškančiu „Centru“?

Estija buvo viena pirmųjų iš SSRS „nacionalinių pakraščių“, pradėjusi senosios „Brežnevo gvardijos“ išstūmimo procesą. Pokyčiai prasidėjo 1988 m. sausį, kai nuosaikšiusis Indrekas Toome'as pakeitė R. Ristlaaną, reakcingąjį ideologinį dogmatiką ETSR komunistų

partijos (EKP) pirmąjį sekretorių. Kita *perestroikos* auka tapo EKP centro komiteto pirmasis sekretorius Karlas Vaino – jį pakeitė Vaino Vjaljas'as, buvęs sovietų ambasadorius, iškart po paskyrimo pradėjęs konsultacijas su besisteigiančiomis neformaliomis politinėmis organizacijomis ir inicijavęs keletą svarbių žingsnių Estijos politinės sistemos liberalizavimo bei demokratizacijos linkme³⁸.

Panašūs politinių elitų sudėties kaitos pokyčiai vyko ir kitose Baltijos šalyse. Senieji brežnevistai buvo po truputį keičiami jaunesnės kartos ir reformistiškai nusiteikusiais komunistais. Antai 1988 m. spalio 20 d. Algirdas Brazauskas ir Vladimiras Beriozovas buvo pasirinkti vadovauti LKP. Tų pačių metų rugsėjį–spalį buvo pakeista visa Latvijos politinė ir partinė vadovybė, Latvijos KP pirmasis sekretorius Borisas Pugo perkeltas į Maskvą ir lapkritį paskirtas SSRS vidaus reikalų ministru. 1991 m. rugpjūtį jis tapo aktyviu pučo organizatoriumi, o po jo nesėkmės nušovė žmoną ir nusišovė pats. Taip reformų šalininkai perėmė valdžią respublikos partinėse ir vyriausybinese struktūrose. Janis Vargis tapo Latvijos KP pirmuoju sekretoriumi, Anatolijus Gorbunovas ir Vilnis Bressis buvo išrinkti atitinkamai į Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumo pirmininko ir Ministrų Tarybos pirmininko postus. Tačiau, nors reformatoriaus ir pavyko mobilizuoti palaikančiuosius ir priimti kai kuriuos svarbius sprendimus, analitikai pažymi, kad demokratizacijos eiga Latvijoje buvo kiek lėtesnė ir atsargesnė, nei kitose Baltijos šalyse³⁹.

Tačiau *perestroikos* metu respublikų partinė vadovybė atsidūrė visiškai naujoje politinėje situacijoje ir buvo priversta ieškoti neparamintų kelių bandydama suderinti iš „Centro“ einančias direktyvas ir vietinius interesus. Precedentų, kas gali atsitikti respublikų vado-

³⁸ Taagepera R., *Estonia: Return for Independence*, Boulder: Westview Press, 1993, p. 148.

³⁹ Meleshevich A. A., *Party Systems in Post-Soviet Countries. A Comparative Study of Political Institutionalization in the Baltic States, Russia and Ukraine*, Palgrave Macmillan, 2007, p. 122.

vams nepakankamai įsigilinus į susiklosčiusią padėtį ir veikiančių jėgų balansą, jau būta. Vienur ar kitur periferijoje žiebėsi tarptautiniai konfliktai. 1987–1988 m. sandūroje kilusi įtampa tarp Armėnijos SSR ir Azerbaidžano SSR dėl pastarojo sudėtyje buvusios Kalnų Karabacho autonominės respublikos, kurios gyventojų daugumą sudarė armėnai, destabilizavo padėtį Užkaukazėje ir iš esmės pakirto Armėnijos KP, besitaikščiusios su Maskvos reikalavimais išlaikyti *status quo*, autoritetą. Taigi respublikinių komunistinių elitų tranzicijos į nepriklausomybę sėkmei (ar nesėkmei) didelę reikšmę turėjo ir sovietmečiu įšaldyti ilgąmetį tarptautiniai ar nauji pilietiniai konfliktai – karas dėl Kalnų Karabacho, veikiai inspiravęs ir etninio valymo apraiškas daugiataučiuose Armėnijos ir Azerbaidžano regionuose, pilietiniai karai Gruzijoje, Tadžikistane, Uždniestrės „atsiskyrimas“ nuo Moldavijos, valdžios klanų kova Kirgizstane⁴⁰ ir t. t.⁴¹

Savo ruožtu 1988–1990 m. ypač sparčiai mobilizavęsi nacionaliniai judėjimai Baltijos šalyse, kaip žinoma, respublikų partinę viršūnę vedė į beapeliacinio pasirinkimo dilemą, dėl to LKP pirmoji iš visų respublikinių partinių organizacijų 1989 m. atsiskyrė nuo SSKP ir skilo į LDDP ir vadinamąją LKP – „platformininkus“. Vietinių komunistų partijų skilimas ir „platformininkų“ panaudojimas siekiant išlaikyti sovietų valdžią Latvijoje ir Lietuvoje turėjo ir traagiškų padarinių (sausio 13-osios nakties įvykiai Vilniuje bei sausio 20-osios įvykiai Rygoje). Kalbant apie nomenklatūros laikyseną

⁴⁰ Pirmasis prezidentas Askaras Akajevas (1990–2005 m.), nuverstas Tulpių revoliucijos metu, tęsė akademinę veiklą. 2005–2010 m. šalį valdė Kurambekas Bakijevas, po perversmo emigravęs į Baltarusiją. Jį pakeitė Roza Otunbajeva, pereinamojo laikotarpio prezidentė iki 2012 m., kai prezidentu buvo išrinktas iki tol ministru pirmininku buvęs Almazbekas Atambajevs.

⁴¹ Plačiau žr.: *Ethnic Conflict in the Post-Soviet World. Case Studies and Analysis* (ed. by L. Drobizheva, R. Gottemoeller, C. McArdle Kelleher, L. Walker), New York, Armonk, 1998; Zürcher Ch., *The Post-Soviet Wars. Rebellion, Ethnic Conflict, and Nationhood in the Caucasus*, New York University Press, 2007; Bunce V. J., Wolchik Sh. L., *Defeating Authoritarian Leaders in Postcommunist Countries*, Cambridge University Press, 2011.

krizės ir iššūkio sąlygomis reikia atsižvelgti ir į svarbų politologų (I. Matonytės⁴², A. Krupavičiaus⁴³, G. Minko ir J. Ch. Szureko⁴⁴ ir kt.) pastebėjimą – šie veikėjai priklausė ideologiniam ar technokratiniam nomenklatūros elito atstovų sparnui.

Gorbačiovių permainų efektyvumo išbandymu ir nacionalinių lūkesčių eskalavimo arena tapo pirmieji pusiau demokratiniai rinkimai 1989 m. į II TSRS Liaudies deputatų suvažiavimą, po kurio 1990 m. vyko rinkimai į respublikines aukščiausiasias tarybas, dalyvaujant ir besikuriančių alternatyvių politinių jėgų iškeltiems kandidatams. Tose sąjunginėse respublikose, kurių parlamentuose ir vykdomojoje valdžioje dominavo ortodoksiški ar gerokai surusinti vietiniai komunistai, procedūriniai ir instituciniai pokyčiai buvo veikiau kosmetiniai, tačiau netgi ten kūrėsi alternatyvūs judėjimai ar grupės. O šalyse, kur įsigalėjo naujos, demokratinės jėgos, parlamentai tapo tikromis įstatymų leidžiamosios valdžios vietomis, įgavusiomis svarbiausių nacionalinius interesus ginančių sprendimų priėmimo galią⁴⁵.

Pokyčių mastui bei kryptčiai didelę reikšmę turėjo ir nacionalinių, separatistinių judėjimų konsolidacijos pagreitis, alternatyvių politinių lyderių iškilimas. Pereinamuoju laikotarpiu į politinę areną įžengė ir anksčiau gana marginalios disidentų grupės, keletui kurių atstovų pavyko tapti nepriklausomų valstybių vadovais Estijoje⁴⁶,

⁴² Matonytė I., *Posovietinio elito labirintai*, Vilnius: Knygiai, 2001; Matonytė I., *Elites in Soviet and post-Soviet Societies*, <http://www.anthrobase.com/Text/M/Matonyte_I_01.htm>.

⁴³ Krupavičius A., *Models of Post-Communist Political Elites in Central Europe and the Baltics: Comparative Analysis*, Hungarian Center for Democracy Studies Foundation, Budapest papers on Democratic Transition, no 158, 1998.

⁴⁴ Mink G., Szurek J. Ch., *La grande conversion: le destin des communistes en Europe de l'Est*, Paris: Seuil, 1999.

⁴⁵ White S., Gill G., Slider D., *The Politics of Transition: Shaping a post-Soviet Future*, Cambridge University Press, 1993, p. 99.

⁴⁶ Pirmuoju Estijos prezidentu tapo Lennartas Meri (1992–2001), buvęs tremtinys, rašytojas ir filmų kūrėjas, vienas iš Estijos liaudies fronto lyderių, mirė 2006 m.

Gruzijoje⁴⁷, Armėnijoje⁴⁸ ir Azerbaidžane⁴⁹. Dar vienas pastebėtas pokomunistinių elitų formavimosi aspektas priskirtinas „simbolinio kapitalo“ panaudos sferai. Kai kurie jų buvo su ankstesniais lyderiais susiję giminystės ryšiais. Čia ypač išsiskiria Latvija (prezidentas Guntis Ulmanis, valdęs šalį 1993–1999 m., yra tarpukarinio prezidento Karlio Ulmanio giminaitis, jo šeima buvo išstremta) ir, jau minėta, posovietiniame Azerbaidžiane besiformuojanti prezidentų dinastija. Neoficialiais duomenimis, panašios dinastijos, susiklosčius palankioms aplinkybėms, ateityje gali rasti ir Uzbekistane bei Baltarusijoje. Esama ir kitų įdomių lyderių biografijų paralelių. Pavyzdžiui, Tadžikistano ir Baltarusijos dabartiniai prezidentai Emomali Rachmonas ir Aleksandras Lukašenka – abu sovietmečiu yra dirbę tarybinių ūkių (sovchozų) direktoriais.

3. Pokomunistinių elitų vaidmuo formuojantis politiniams režimams

Kitas klausimas – kiek buvusių sovietinių nomeklatūrinių elitų stabilumas ar kaita turėjo įtakos šalių posūkiui demokratijos ar, priešingai,

⁴⁷ 1991–1992 m. pirmuoju Gruzijos prezidentu buvo Zviadas Gamsachurdija (1939–1993), vienas iš nacionalinio judėjimo lyderių, nuverstas perversmo metu, išstremtas, žuvo neaiškiais aplinkybėmis (dėl jo žūties buvo kaltintas Eduardas Ševardnadzė). Neseniai paskelbtas nacionaliniu didvyriu.

⁴⁸ 1991–1998 m., dvi kadencijas, pirmuoju Armėnijos prezidentu buvo Levonas Ter-Petrosianas (g. 1945), literatūrologas, dėstytojas, vienas Armėnijos tautinio judėjimo vadovų, reikalavęs Kalnų Karabacho sugrąžinimo. Apkaltintas 1996 m. rinkimų klastojimu dėl masinių protestų buvo priverstas atsistatydinti. 2008 m. bandė grįžti į politiką, dalyvavo prezidento rinkimuose, kur surinko 21 proc. balsų. Įkūrė Armėnijos nacionalinį kongresą – pagrindinį opozicinį judėjimą, jungiantį keletą politinių partijų ir nevyriausybių organizacijų.

⁴⁹ Antrasis Azerbaidžano prezidentas Abulfazas Elčibėjus (1992–1993) – disidentas ir Liaudies fronto lyderis – buvo priverstas pasitraukti kilus 1993 m. liepos perversmui. Bandydamas suvaldyti padėtį jis pasikvietė į pagalbą savo giminaitį Geidarą Alijevą, tuomet buvusį Nachičevanės anklavo vadovu, kuris tačiau veikiai perėmė politinę kontrolę į savo rankas – tapo parlamento pirmininku ir prezidentu. 1997 m. Elčibėjus grįžo į Baku ir tapo opozicinės Azerbaidžano liaudies fronto partijos vadovu. 2000 m. mirė nuo prostatos vėžio.

autoritarizmo link? Šiuo atžvilgiu labiausiai išsiskiria Baltijos šalių ir Vidurinės Azijos respublikų regionai. Žurnalo *IQ* 2011 m. sudarytas posovietinių respublikų indeksas atskleidė, kad Baltijos šalys praėjus dvidešimt metų po SSRS žlugimo pagal įvairius ekonominius, demokratijos ir žmogaus teisių parametrus užima tris pirmąsias vietas, o keturios iš Vidurinės Azijos šalių, išskyrus ketvirtąją šio sąrašo vietą užimančią Kazachstaną – paskutines⁵⁰. Taigi, kas lėmė, kad šie du buvusios SSRS regionai⁵¹ atsidūrė taip toli vienas nuo kito demokratijos / autoritarizmo vertybinėje skalėje ir koks šiame procese buvo senųjų / naujųjų valdžios elitų vaidmuo?

1991 m. atkūrusių nepriklausomybę Baltijos šalių visuomeniniame ir politiniame gyvenime pastarąjį dvidešimtmetį vyko kardinalių politinių (perėjimas prie liberaliosios demokratijos), ekonominių (laisvosios rinkos diegimas) ir socialinių (vartotojiškos visuomenės formavimasis) pokyčių⁵². Kalbėdami apie Baltijos šalis daugelis analitikų *transition* terminą vartoja tik iki 2004 m., įstojimo į NATO ir ES⁵³. Galima sakyti, kad tautinio atgimimo ir „dainuojančios revoliucijos“ epochoje (1988–1990) Baltijos šalyse bene nuosekliausiai pasireiškė radikalaus sovietinės praeities perinterpretavimo ir valstybės raidos tolesnės ateities scenarijų perrašymo siekiai. Kartu simboliškai buvo galima gręžtis ir išnaudoti tarpukario politinės kultūros atmintį bei tradicijas.

⁵⁰ *IQ*, 2011, Nr. 8 (17), p. 21.

⁵¹ „Mišraus autoritarizmo“ šalių grupė dėl kiekvienos specifikos reikalautų atskiros analizės, bet to dėl vietos stokos šiame tekste nebus imtasi.

⁵² Apie šiuos pokyčius plačiau žr.: Kirby D. G., *The Baltic World 1772–1993: Europe's Northern Periphery in an Age of Change*, London/New Yor, Longman, 1995; Lieven A., *The Baltic Revolution: Estonia, Latvia, Lithuania, and the Path to Independence*, New Haven: Yale University Press, 1993; Norgaard O., Johannsen L., *The Baltic States after Independence*, Cheltenham, Edward Elgar Publishing, 1999.

⁵³ Kennedy M. D., *Cultural Formations of Postcommunism. Emancipation, Transition, Nation, and War*. Minneapolis, University of Minesota Press, 2002; Jeffries I., *The Countries of the Former Soviet Union at the Turn of the Twenty-first Century. The Baltics and the European States in Transition*, London: Routledge, 2004; Otfinoski S., *Nations in Transition. The Baltic Republics*, New York: Facts on File, 2004.

Baltijos šalys iš kitų SSRS nacionalinių darinių išsiskyrė tuo, kad čia gana anksti, dar *perestroikos* laikais, susiformavo ir politiniu lygmeniu įsitvirtino stipri ir ganėtinai nuosekli sovietinio režimo atmetimo nuostata, besiremianti sovietinės praeities pasmerkimu. Tačiau būdinga, kad šiuo atžvilgiu senosios lokalinės sovietinės nomenklatūros atstovai, išskyrus radikalųjį ortodoksiškųjų komunistų („platformininkų“) sparną, veikiai persiorientavo ir palaikė nacionalinio išsilaisvinimo judėjimo atstovų siekius⁵⁴. Toks vietinių komunistų partijų vidinis skilimas Lietuvoje ir Latvijoje iš esmės buvo naudingas technokratiniam jų sparnui, kuris, skirtingai nuo promaskvietiškai orientuotų ortodoksinių ideologų kitoje stovykloje, buvo ne tik kur kas gausesnis, bet ir aktyviai bendradarbiavo su iš pradžių suvereniteto, o vėliau ir nepriklausomybės pradėjusių aktyviai siekti nacionalistinių judėjimų atstovais, dėl to, žinia, Lietuva tapo pirmąja sąjungine respublika, paskelbusia nepriklausomybę 1990 m. kovo 11 d. Dauguma kitų išdrįso tai padaryti tik po pučo 1991 m. viduryje, o kai kurios išstojo iš SSRS jau po Belovežo susitarimo pasirašymo 1991 m. gruodžio 8 d., kai SSRS nustojo egzistuoti *de jure*⁵⁵.

Kita vertus, tiek sovietmečio patirtis puoselėjant lokalinį „ekonominį nacionalizmą“, tiek akivaizdus reformų poreikis, kaip ir siekis išlaikyti valdžią darant nuolaidas vis labiau besimobilizuojančiam ir masiškėjančiam tautiniam judėjimui sudarė palankias sąlygas bendradarbiauti nacionalistams ir vietiniams komunistams. Pavyzdžiui, puikia viešųjų ryšių akcija galima laikyti pirmojo Sąjūdžio suvažiavimo metu A. Brazausko paskelbtą sprendimą grąžinti tikintiesiems Vilniaus Arkikatedrą. Bent jau pradžioje. Nes veikiai, nepaisant visuotinio okupacijos ir aneksijos faktų pasmerkimo, išryškėjo radi-

⁵⁴ Laurinavičius Č., Sirutavičius V., *Lietuvos istorija. Sąjūdis: nuo „persitvarkymo“ iki kovo 11-osios*. XII t., I dalis, Vilnius: Baltos lankos, 2008.

⁵⁵ Žr. Vikipedijos straipsnį *Распад Советского союза*, lentelę *Провозглашение независимости республиками СССР*, <http://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%A0%D0%B0%D1%81%D0%BF%D0%B0%D0%B4_%D0%A1%D0%A1%D0%A1%D0%A0>.

kalus „kairės“ (buvusios nomenklatūros) ir „dešinės“ („patriotinių jėgų“), kaip ne tik politologinių, bet ir simbolinių kategorijų susipriešinimas.

Pirmajam posovietinių Baltijos šalių dešimtmečiui būdinga dekomunizacijos tendencija, pasireiškusiu visuomeninėmis diskusijomis apie totalitarinę SSSR prigimtį, komunizmo nusikaltimus ir jų padarinius, davė paradoksalių rezultatų. Lietuvoje po ilgų svarstymų gana vėlai, tik 2000 m. priimta ir ne kartą pildytame bei taisytame *Liustracijos įstatyme*⁵⁶ vis dėlto nebuvo įvardytos visos su KGB bendradarbiavusių asmenų kategorijos (taip pat ir rezervininkai) ir jiems nustatyta skirtingo dydžio atsakomybė, o tai sukėlė daug ligi šiol neišspręstų ar nuolat gaivinamų politinių problemų. Be to, Baltijos šalyse aiški ir nedviprasmiška viešojo gyvenimo desovietizacija nepavyko ir dėl to, kad čia komunistinės valdžios atstovai labai greitai persiorientavo ir tapo ne tik teigiamai nusiteikę nepriklausomybės bei sociopolitinių reformų atžvilgiu, bet ir aktyvūs šių reformų dalyviai, tad jų, skirtingai nuo KGB, visuomeniniame diskurse nepavyko demonizuoti.

Taigi technokratinis nomenklatūros sparnas, laiku atsiribojęs nuo „grynųjų“ ideologų, ir toliau liko aktyvus politikos veikėjas, o jo politiniams oponentams taip ir nepavyko visuomenės įtikinti pradėtų radikalių socioekonominių reformų naudingumu. Alternatyviųjų elitų diegto neoliberalaus ekonominio modelio įgyvendinimo sukeltas šokas lėmė paradoksalių pokytį – viena pirmųjų pradėjusi sovietinės sistemos demontavimą Lietuva tapo pirmąja iš pokomunistinės erdvės valstybių, kurioje į valdžią grįžo „buvusieji“: jau 1992 m. Lietuvos parlamento rinkimus didele persvara laimėjo LDDP, o po metų, 1993 m., 60 proc. rinkėjų balsavo už jos pirmininko A. Brazausko

⁵⁶ Asmenų, slapta bendradarbiavusių su buvusios SSRS specialiosiomis tarnybomis, registracijos, prisipažinimo, įskaitos ir prisipažinusiųjų apsaugos įstatymas (Liustracijos įstatymas) buvo priimtas 2000 m. Kiek anksčiau, 1998 m., buvo priimtas Lietuvos Respublikos įstatymas Dėl SSRS valstybės saugumo komiteto (NKVD, NKGB, MGB, KGB) vertinimo ir šios organizacijos kadroinių darbuotojų dabartinės veiklos.

kandidatūrą Lietuvos prezidento rinkimuose. Tad, nepaisant iki pat 2000 m. Seimo rinkimų pasireiškusio „politinės švytuoklės“ efekto, kai rinkimus laimėdavo tai dešinioji, tai kairioji jėga, su buvusia nomenklatūra siejama partija (nors aišku, kad jos nariai papildė iš esmės visų naujųjų Lietuvos politinių partijų gretas) Lietuvos politinėje struktūroje ir vėliau išlaikė stabilų svorį bei įtaką. Tačiau tenka pripažinti, kad ji tėra vienas iš daugelio daugiapartinėje sistemoje realiai veikiančių ir tarpusavyje konkuruojančių „žaidėjų“, skirtingai nuo dažnai tik formaliomis demokratijos procedūromis besidangstančių autoritarinių Vidurinės Azijos respublikų valdžios viršūnėse įsitvirtinusių politinių grupuočių.

Reikia pabrėžti, kad posovietinės erdvės studijose vartojamas „perėjimo“ (*transition*) terminas, kalbant apie Vidurinės Azijos (toliau – VA) šalis ir daugeliu atžvilgių į jas panašų Azerbaidžaną, įgauti kiek kitą prasmę, tai priklauso nuo to, kas jį vartoja – vietiniai politiniai lyderiai, užsienio analitikai ar investuotojai⁵⁷. Nors, atrodo, paprasta būtų įvardyti regione iki šiol vykstančius procesus tiesiog „autoritarine modernizacija“⁵⁸, tikrovė yra gerokai sudėtingesnė.

Sovietinė nacionalinė politika, kaip minėta, buvo specifinė, pasirinkusi vidurio kelią tarp tiesioginės ir brutalaus asimiliacijos ir realaus tautų įvairovės pripažinimo. Nors esminiu tikslu tapo naujo socialistinio grupinio tapatumo, kuriame, kaip buvo tikima, tautiniai skirtumai turėjo pamažu natūraliai nunykti, kūrimas, skirtingais laikotarpiais ir skirtinguose SSRS regionuose šiuo atžvilgiu vyko netaip procesai⁵⁹. Paradoksas, bet nepaisant rusų ir rusakalbių imigra-

⁵⁷ Plačiau apie tai žr. Poujol C., „How can We Use the Concept of Transition in Central Asian Post-Soviet History? An Attempt to set a New Approach“, *Cimera conference proceedings 6. The Illusions of Transition: which perspectives for Central Asia and the Caucasus?* Graduate Institute of International Studies (IUHEI), Geneva, Switzerland, 17 March 2004, <http://www.cimera.org/sources/7_19.pdf>.

⁵⁸ Krumm R., *Central Asia. The Struggle for Power, Energy and Human Rights*, Friedrich-Ebert-Stiftung, Bonn/Berlin, 2007, p. 3, <<http://library.fes.de/pdf-files/iez/04329.pdf>>.

⁵⁹ *A State of Nations. Empire and Nation-Making in the Age of Lenin and Stalin* (ed. by R. G. Suny and T. Martin), Oxford University Press, 2001.

cijos į VA regioną, būtent sovietmečių išties buvo sudarytos sąlygos puoselėti nacionalines VA respublikų kultūras. Jų politinis, kultūrinis bei akademinis elitas dažnu atveju įgijo išsilavinimą metropolijoje, kai kuriems ten net pavyko padaryti karjerą (tai gana tipiškas kultūrinės kolonizacijos pavyzdys). Šios aplinkybės lėmė, kad moderniosios nacionalinės kultūros, nepaisant didesnio, kaip antai Kazachstane⁶⁰, ar mažesnio masto rusifikacijos⁶¹, susiformavo būtent veikiamas sovietinės kultūros ir neišvengiamai perėmė sovietines formas. Įdomu, kad, žlungant Sovietų Sąjungai, skirtingai nuo aktyviai nepriklausomybės siekusių Baltijos ir Užkaukazės respublikų, VA šalims ši, atrodo, tiesiog „nukrito iš dangaus“, neįdėjus ypatingų pastangų išsivaduoti⁶².

Pažymėtina, kad visų penkių VA šalių ir Azerbaidžano⁶³, nepaisant jų vidinės raidos skirtumų ir ypatumų posovietmečiu, ideologijai būdingas poreikis suformuoti *nacionalinę* doktriną visuomenėse, kurios iki tol neturėjo savarankiško valstybingumo, tačiau turi tūkstantmetę istoriją ir ilgaamžę bei patvarią despotijų arba autoritarinio valdymo patirtį⁶⁴. Tad šio regiono tyrimai aktualūs norint suvokti, kokių paradoksaliu būdu kolektyvinio tapatumo kūrimo procesas

⁶⁰ Забирова А. Т., «Формирование, легитимация и воспроизводство идентичности в постсоветском Казахстане», *Социологические исследования*, 2003, № 12, <<http://ecsocman.hse.ru/data/073/834/1231/017.ZABIROVA.pdf>>.

⁶¹ Plačiau žr. Dickens M., *Soviet Language Policy in Central Asia*, 1988, <<http://www.oxuscom.com/lang-policy.htm#policy>>.

⁶² Įdomu palyginti, kada VA šalys paskelbė nepriklausomybę: Tadžikistanas – 1991 m. rugsėjo 9 d., Turkmenistanas – spalio 27 d., Kazachstanas – gruodžio 16 d., Uzbekistanas ir Kirgizstanas – gruodžio 25 d. (pastarosios trys – jau po oficialaus SSRS išširimo paskelbimo Belovežo susitarimo metu tarp Rusijos, Baltarusijos ir Ukrainos lyderių 1991 m. gruodžio 8 d.).

⁶³ Apie azerbaidžaniečių tautinės savivokos kūrimosi procesus sovietmečiu plačiau žr. Варданян Т., *Азербайджанцы: история одного незавершенного этнопроекта*, Москва: Русская панорама, 2012.

⁶⁴ Smith G., Law V., Wilson A., Bohr A., Allworth E., *Nation-building in the Post-Soviet Borderlands. The Politics of National Identities*, Cambridge University Press, 1998; Cohen Sh. J., *Politics without a Past. The Absence of History in Postcommunist Nationalism*, Duke University Press, 1999.

(konstruktyvizmas) pagrindžiamas primordializmo (esencializmo) konceptais. Kita vertus, naujosioms VA šalių ideologijoms būdinga ir įtampa tarp modernizacijos ir pseudoarchaizacijos („senoviškumo“, „tradicijų išradimo“) siekių⁶⁵. Iki šiol ne visai aišku, kokia šio naujo kolektyvinio tapatumo kūrimo kryptis – nacionalistinė, post/sovietinė, anti/prorusiška, eurazijinė, panislamistinė, pantiurkiška ir t. t.?

Kita vertus, kaip matėme, regionas pasižymi gana dideliu politinio elito stabilumo laipsniu⁶⁶. VA šalis tyrinėjantis čekų politologas Slavomiras Horakas skiria keletą posovietinių autoritarinių elitų kilmės iš genčių ir klanų tipų, kurie gali tarpusavyje susikloti: *šeimyninį* (Kazachstanas, Uzbekistanas, Kirgizstanas), *regioninį* (Turkmėnistanas, Uzbekistanas, Tadžikistanas po pilietinio karo, kuriame nugalėjo ir įsitvirtino vienas iš klanų), *partinį* (dėl Vakarams demonstruojamos pseudodemokratijos VA šalių partijos tėra efemerinės, ištirpančios realiose valdžios struktūrose, arba nykštukinės) bei *ekonominių ir socialinių* (paramafinės struktūros, korupcijos ryšiais susisaisčiusios su valdančiaisiais)⁶⁷.

Taigi posovietinė transformacija VA šalių valdančiuosius sluoksnius palietė visai nedaug (išskyrus Tadžikistaną ir pilietinių neramumų, dėl kurių prezidentai turėjo keletą kartų pasitraukti, sukrėtą Kirgizstaną). Tad ir jų socioekonominė raida anaip tol nevienoda, o santykis tiek su sovietiniu palikimu, tiek su dabartine Rusija⁶⁸ išlieka

⁶⁵ Phillips A., James P., „National Identity between Tradition and Reflexive Modernisation: The Contradictions of Central Asia“, *National Identities* 3 (1), 2001, p. 23–35.

⁶⁶ Way L. S., „Sources of Authoritarian Stability in the Former Soviet Union“, *Democracy and Authoritarianism in the Post-Communist World* (ed. by V. Bunce, M. McFaul and K. Stoner-Weiss), Cambridge University Press, 2010.

⁶⁷ Горак С., «Трансформация идентичности среднеазиатских элит. Традиция и современность», *Дискурс Пи. Научно-практический альманах*, Выпуск 5, Екатеринбург, 2005, с. 27–29, <<http://www.slavomirhorak.euweb.cz/konference-Perm2005.htm>>.

⁶⁸ Freire M. R., „Russian Policy in Central Asia: Supporting, Balancing, Coercing or Imposing?“, *Asian Perspective*, 33 (2), 2009, p. 125–149.

gana komplikuoatas⁶⁹. Taigi vienur politiniai lyderiai pasirinko kritinį santykį su sovietmečiu, kitur jis liko nuosaikesnis. Pavyzdžiui, Taškente, kuris, beje, sovietmečiu buvo neformali VA respublikų sostinė⁷⁰, 2002 m. net buvo įkurtas Sovietinių represijų aukų atminimo muziejus⁷¹, kurio ekspozicija kelia paradoksalias asociacijas su dabartinio režimo vykdomu kitaminčių persekiojimu. Turkmėnistano sostinėje ypač aktyviai naikinamas sovietinės architektūros masyvas, išskyrus „nacionalinę formą“ atspindinčius stalininius pastatus, kurie kruopščiai restauruojami. O kitur pozityvų tų laikų vertinimą atspindi ne tik oficialioji ideologija, bet ir kirilikos išlaikymas. Abėcėlės pasirinkimo klausimas regione žlungant Sovietų Sąjungai tapo labai aktualus – dalis šalių, sekdamos Turkijos pavyzdžiu, įsivedė lotyniškąją, tačiau Kazachstanas, Tadžikistanas ir Kirgizstanas norėjo pasilikti kiriliką. Tačiau ne tik lotyniškosios abėcėlės pasirinkimas rodo dalies VA šalių gravitaciją Turkijos link, arba bent jau joms Turkija (o pastaruoju metu vis labiau ir naftos šeičių valdomi Jungtiniai Arabų Emyratai bei Saudo Arabija) yra reikšmingas geopolitinis ir kultūrinis veiksnys, tam tikras rytietiškosios modernizacijos pavyzdys. Sąveikos su Turkija šaltinių yra bent keletas – vis dar nepalaidota pantiurkizmo (veikiau kultūrinio, nei politinio) idėja, artima penkioms iš minėtų tiurkakalbių šalių, išskyrus persų kilmės Tadžikistano gyventojus, ir kemalizmas, buvęs ideologiniu pirmojo Turkijos Respublikos Prezidento Mustafos Kemalio Atatiurko (1881–1938) vykdytų reformų pagrindu.

Tyrinėtojai teigia, kad dėl sovietmečio įtakos islamas VA šalyse yra specifinis, svyruojantis tarp sekuliarizacijos, pseudoreliginio

⁶⁹ Tai rodytų ir valstybinės simbolikos pasirinkimo variacijos. Kai kurios respublikos (Kazachstanas, Kirgizstanas, Turkmėnistanas ir Azerbaidžanas) ją kardinaliai pakeitė, o likusios tik šiek tiek transformavo.

⁷⁰ Космарский А., «Ташкент: от исламского к (пост)социалистическому и (пост) колониальному городу», *P.S. ландшафты: оптики городских исследований* (под ред. Н. Милерюса и Б. Коупа), Вильнюс: ЕГУ, 2008, с. 194–227.

⁷¹ *Экспозиция музея жертв репрессий в Ташкенте вызывает горькие ассоциации с современностью*, <<http://www.fergananews.com/article.php?id=4550>>.

politinio vado kulto ir fundamentalizmo. Pavyzdžiui, bandydami įsivertinti Tadžikistano valdžioje, fundamentalistai kartu su nacionaldemokratais prieš sovietinės nomenklatūros klaną kovojo nuožmų 1992–1997 m. pilietinį karą. Šis atvejis turėjo įtakos viso regiono nuostatoms religijos atžvilgiu – nors islamas sudaro tradicinės VA kultūros pagrindą, tad ir jų politiniai lyderiai dažniausiai prisistato kaip religijos puoselėtojai ir mečečių statytojai, į nors kiek aktyvesnę jo raišką viešajame gyvenime žiūrima labai jautriai ir įtariai⁷², aki-vaizdžiai bijant radikaliųjų fundamentalistų prasiskverbimo iš gretimų Afganistano ir Irano. Su pastarosiomis, beje, VA šalis sieja ne tik istorinis likimas, tradicijos, bet ir gausios tautiečių diasporos.

Šis geopolitinis veiksnys, kaip ir pati autoritarinių režimų specifika, turi didžiulę reikšmę ir dar vienam regiono šalims bendram bruožui – savanoriškai tarptautinei (auto)izoliacijai (atrodo, išskyrus Kazachstaną), nors visos penkios valstybės ypač stengiasi tarptautiniu mastu prisistatyti kaip šiuolaikiškos ir pažangios. Tačiau šias pastangas, be politinių elitų valios, lemia ir jų finansiniai pajėgumai, apibrėžiami disponuojamų gamtos išteklių (naftos, dujų, retųjų metalų, medvilnės ir t. t.) arba jų stokos. Šiuo atžvilgiu aptariamos šalys sąlyginai skirstytinos į dvi dalis – *turtingasias* (Azerbaidžanas, Kazachstanas, Turkmėnistanas ir Uzbekistanas) ir *skurdžiasias* (Tadžikistanas ir Kirgizstanas). Galimybė savarankiškai naudotis išteklių gavybos ir pardavimo teikiamais pelnais, kurie sovietmečiu būdavo be ceremonijų nusavinami „Centro“ žinion, nūnai labai paranki autoritarinei valdžiai įtvirtinant savo kaip „tarptautinio žaidėjo“ poziciją (pavyzdžiui, naftotiekio *Nabucco* projektas ir t. t.⁷³). Ekonominis savarankiškumas leidžia minėtoms keturioms šalims tapti reikšmin-

⁷² Plačiau apie islamo problemas posovietiniame VA regione Uzbekistano pavyzdžiu žr. Rasanayagam J., *Islam in Post-Soviet Uzbekistan. The Morality of Experience*, Cambridge University Press, 2011.

⁷³ Chow E. C., Hendrix L. E., „Central Asia’s Pipelines: Field of Dreams and Reality“, *NBR Special Report, september 2010*, <http://csis.org/files/publication/1009_EChow_LHendrix_CentralAsia.pdf>.

gomis geopolitinėmis veikėjomis regione, verčiančiomis tarptautinę opiniją užmerkti akis prieš jų režimų vykdomas represijas opozicijos atžvilgiu ir nuolatinius žmogaus teisių pažeidimus. Ir atvirkščiai, ekonominių svertų neturėjimas padaro Tadžikistaną ir Kirgizstaną Rusijos bei JAV įtakos sferų įkaitais. Be to, gausios lėšos iš išteklių gavybos aktyviai naudojamos ir valdžios legitimacijai šalių viduje – brangiai kainuojančiai vizualiajai „tautos vado“ kulto propagandai, tuo ypač pasižymėjo Turkmėnistanas valdant prezidentui Saparmuratui Nijazovui (1990–2006⁷⁴) ar Kazachstanas prezidentaujant Nursultanui Nazarbajevui (nuo 1990 m.)⁷⁵.

Išvados

Bandymas nupiešti sovietinės nomenklatūros atstovų „kolektyvinį portretą“ istorinėje ir geografinėje perspektyvose bei jų „perėjimo“ į pokomunistinį būvį lyginamoji analizė leidžia teigti keletą dalykų. Šiame straipsnyje laikomasi požiūrio, kad, tyrinėjant (post)komunistinių valstybių politinius elitus, šalia personalinio (lyderio charizmos ar jos stokos), grupinio, struktūrinio, ryšių su platesne socialine terpe bei geopolitinio aspektų reikia atsižvelgti ir į imperinės metropolijos ir pakraščių valdymo mechanizmų specifiką, kaip ir į abipusį giluminį ryšį tarp konkrečioje šalyje istoriškai susiklosčiusios politinės kultūros pobūdžio ir vietos visuomenės.

1987–1991 m. buvo didžiųjų sociopolitinių pervartų ir įvykių „surtirštėjimo“ metas. Žlungant Sovietų Sąjungai senieji centriniai elitai bandė išlaikyti *status quo*, bet buvo priversti stoti į konkurencinę

⁷⁴ 2007 m. prezidentu tapo stomatologas Gerbanguly Berdymuchamedovas, šalyje pradėjęs šiokią tokią „atlydžio“ politiką. Tačiau Turkmėnistanu atvejis rodytų, kad naujasis lyderis, nors ir nesunkiai įsitvirtinęs mirusio prezidento vietoje ir sušvelninęs odiožiškiausius ankstesnio „tautos vado“ kulto atributus, valdymo turinio ir politinės estetikos pobūdžio iš esmės nepakeitė.

⁷⁵ Plačiau apie tai žr. Čepaitienė R., „Autoritarizmas ir urbanistika: Vidurio Azijos valstybių atvejis“, *Miestų praeitis*, 2012, Nr. 3, <<http://www.istorija.lt/html/mts/mp3/scr/01.htm>>.

kovą su naujai iškilusiomis revoliucinėmis jėgomis, Rusijos demokratizacijos perspektyvą siejančiomis su imperinių ambicijų atsisakymu. Savo ruožtu nacionalinių pakraščių politinės viršūnės, suinteresuotos įgyti daugiau savarankiškumo, taikėsi išnaudoti susilpnėjusią „Centro“ kontrolę. Vykstant M. Gorbačiovo inspiruotoms reformoms prasidėjo staigi politinio kraštovaizdžio kaita. Anksčiausiai aktyviam nacionalinių interesų gynimo siekiui konsolidavosi Baltijos šalių ir Užkaukazės respublikų visuomenės (vėliau jų kultūrinėje atmintyje bus įtvirtintas analogiškas „pradžios mitas“ apie „respubliką, sužlugdžiusią Sovietų Sąjungą“).

Šalys, turinčios savarankiško ikisovietinio valstybingumo patirties ir savitą politinę kultūrą, dėl SSRS nacionalinės politikos ypatumų sovietmečiu sugebėjo išsaugoti stiprią tautinę savimonę ir suformuoti nacionalinius nomenklatūros kadrus, atstovavusius ekonominiams bei kultūriniais respublikų interesams „Centre“ bei amortizavusius unifikacinę (iš esmės rusinimo) metropolijos politiką. Vietinių nomenklatūrų viršūnėje „brežnevistus“ pakeitus M. Gorbačiovo reformų šalininkais – technokratinio elito sparnu, naujomis sąlygomis jų pradėtas kaupti simbolinis kapitalas leido įgyti autoritetą visuomenėse, kurį dar labiau sustiprino sprendimas radikalių pokyčių metu palaikyti nepriklausomybės idėją ir dalyvauti ją įgyvendinant, bendradarbiaujant su naujai iškilusių politiškai aktyvių visuomeninių judėjimų – liaudies frontų – atstovais. Priešingai „ortodoksinių ideologų“ grupuotės pasirinkimui palaikyti Maskvą, šie laiku padaryti rizikingi sprendimai padėjo buvusiems respublikų nomenklatūrininkams sėkmingai „pereiti“ į pokomunistinę būklę ir įsitraukti kuriant demokratinis bei liberalius institutus ir procedūras, kartu išsaugant sovietmečiu susiformavusius patronažo tinklus ir gyvenimo stilių.

Tačiau ilgainiui demokratijos kūrimo sąlygomis įvykusi jų partinė sklaida ir laisvas veikimas nūnai ribojamas konkurencinių jėgų lauko, kuriame nemenką vaidmenį suvaidino ir tautiečių diasporos užsienyje, kurių atstovai bėgant laikui buvo išrinkti Baltijos šalių

prezidentais. Ir nors Baltijos šalys, be kita ko, sugebėjusios remtis ir tarpukarinės nepriklausomybės patirtimi bei simboliniu kapitalu, iš buvusios posovietinės erdvės toliausiai nujudėjo Vakarų demokratijos link, dėl staigių socioekonominių reformų ir perėjimo į laisvąją rinką ekscesų visuomenėse kilusi reakcija buvusios nomenklatūros atstovams ir daugiapartinės sistemos sąlygomis padėjo išlaikyti reikšmingas politines bei ekonomines pozicijas, taip paradoksaliai suderinant solidarumo ir socialinio saugumo retoriką su sovietinės praeities smerkimu ir neoliberaliomis reformomis.

O Vidurinės Azijos respublikų elitas SSRS kolapso metu nesukybėjo rizikuoti ir veikiau laukė įvykių atomazgos. Šių visuomenių analizei labiau tinka pokolonijinių studijų teorinis metodologinis aparatas, leidžiantis jų istorinę raidą Rusijos imperijos / SSRS sudėtyje ir susiklosčiusius specifinius struktūrinius bruožus aiškinti kaip forsutos, iš išorės primestos modernizacijos ir akultūracijos atvejį, savitu būdu derantį su šimtamečių despotijų paveldu regione. Šalių, sovietmečiu daugiausia buvusių gamtinių išteklių tiekėjomis metropolijai, politinis elitas SSRS žlugimo metu sugebėjo šių išteklių kontrolę sukcentruoti savo rankose, taip išlaikydamas ir ilgam įtvirtindamas privilegijuotą padėtį. Susiklosčius naujoms aplinkybėms buvę sovietiniai lyderiai nesiekė radikalčiai keisti santvarkos, kuri juos suformavo ir iškėlė. Priešingai, jie lengvai prisitaikė ir sau pajungė naują ekonominę, politinę ir ideologinę situaciją, net jei pastarosios sąlygos jau buvo „nacionalinės“, „kapitalistinės“ ar „postmodernios“. Kartu, kuriant „valstybinį kapitalizmą“, jiems gana nesunkiai pavyko užgniaužti alternatyvių politinių jėgų radimąsi bei raišką ir įteisinti stipriai vertikalizuotą autoritarinį valdymo modelį, kuris, beje, pravertė balansuojant skirtingų klanų (Kazachstane) ar genčių (Turkmėnistane) interesus.

Taigi, kalbant apie Vidurinės Azijos posovietinę raidą, galima daryti išvadą, kad ten tebesitęsiantis tautos kūrimo (angl. *nation building*) procesas skirtas užpildyti vakuumą, susidariusį aktyviai slo-

pinant visuomenės pilietinį aktyvumą. Tačiau VA regiono politinis stabilumas atrodo menamas. Nors sovietinės nomenklatūros atstovai ar jų palikuonys kai kurių šalių aukščiausiuose valdžios postuose atrodo įsitvirtinę nepajudinamai, demokratinių valdžios perdavimo svertų nebuvimas ir neišvengiamas šių lyderių senėjimo procesas klausimą apie taikų ir nuoseklių lyderystės perdavimo mechanizmą palieka atvirą.

Šalyse, kur demokratinės jėgos ir institutai vis dėlto radosi, tačiau nepajėgė tapti (eks)komunistams lygiaverčiu politinio lauko „žaidėju“, susidarė hibridinio tipo režimai, priversti politinės galios koncentracijos siekį dangstyti demokratinėmis procedūromis (Rusija, Baltarusija, Armėnija, Moldova), o tai bėgant laikui leidžia teigti, kad demokratizacijos procesai jose stringa. Savo ruožtu Gruzijoje ir Ukrainoje būta kiek nuoseklesnių bandymų kurti liberaliąją demokratiją, tačiau susidurta su didžiuliu išorės bei vidaus jėgų spaudimu.

Neabejotinai svarbus veiksnys, sąlygojęs visų pokomunistinių šalių elito padėtį sociopolitinės transformacijos metu ir kiekvienos iš buvusių sąjunginių respublikų pasirinktą politinio modelio tipą, yra geopolitinis (ypač regioninis) kontekstas. Geografinis artimumas Vakarų / Vidurio ir Rytų Europai ar Artimiesiems Rytams / pietryčių Azijai smarkiai veikia aptariamų šalių politinę orientaciją ilgojoje perspektyvoje, buvusiai metropolijai liekant tik vienai iš galimų įtakos veiksnių (vis dėlto šiai logikai bene labiausiai prieštarautų lukanšenkinės Baltarusijos atvejis).

Atliktas tyrimas atskleidė, kad, nepaisant istorinių, civilizacinių ir politinių tradicijų skirtumų, sovietmečiu susiformavę valdžios tinklai, vertybinės normos ir veikimo būdai radikalių sociopolitinių permainų laikotarpiu pakito nedaug ir iki šiol daro reikšmingą įtaką posovietinių nepriklausomų valstybių politinėms kultūroms. Tačiau būtų sunku tvirtai teigti esant tiesioginę koreliaciją tarp buvusių komunistinių elitų grupės ir kiekvienos posovietinių valstybių politinio režimo tipo, nes posovietinėje transformacijoje veikė nepalyginti daugiau vidaus ir išorės veiksnių.

LITERATŪRA IR ŠALTINIAI

Adams Laura L., „Can we Apply Post-Colonial Theory to Central Eurasia?“, *Central Eurasian Studies Review*, 2008, no 7, p. 2–7.

Ambrosio Thomas, *Authoritarian Backlash. Russian Resistance to Democratization in the Former Soviet Union*, Ashgate Publishing Company, 2009.

Antanaitis Kastytis, „Lietuviškoji sovietinė nomenklatūra“, *Darbai ir dienos*, 1998, Nr. 7.

A State of Nations. Empire and Nation-Making in the Age of Lenin and Stalin (ed. by R. G. Suny and T. Martin), Oxford University Press, 2001.

Baltic Post-Colonialism. On the Boundary of Two Worlds: Identity, Freedom, and Moral Imagination in the Baltics (ed. by V. Kelertas), Amsterdam/New York, Rodopi, 2006.

Beckwith Christopher I., *Empires of the Silk Road. A History of the Central Eurasia from the Bronze Age to the Present*, Princeton University Press, 2009.

Braudel Fernand, *The Mediterranean and the Mediterranean World in the Age of Philip II*, University of California Press, vol. 1, 1995, vol. 2, 1996.

Bunce V. J., Wolchik Sh. L., *Defeating Authoritarian Leaders in Postcommunist Countries*, Cambridge University Press, 2011.

Chow Edward C., Hendrix Leigh E., „Central Asia’s Pipelines: Field of Dreams and Reality“, *NBR Special report, september 2010*, <http://csis.org/files/publication/1009_EChow_LHendrix_CentralAsia.pdf>, 2011 11 15.

Čepaitienė Rasa, „Autoritarizmas ir urbanistika: Vidurio Azijos valstybių atvejis“, *Miestų praeitis*, 2012, Nr. 3, <<http://www.istorija.lt/html/mts/mp3/scr/01.htm>>.

Dickens Marc, *Soviet Language Policy in Central Asia*, 1988, <<http://www.oxus.com/lang-policy.htm#policy>>.

Epochas jungiantis nacionalizmas: tautos (de)konstravimas tarpukario, sovietmečio ir posovietmečio Lietuvoje (red. Č. Laurinavičius), Vilnius: Lietuvos istorijos institutas, 2013.

Ethnic Conflict in the Post-Soviet World. Case Studies and Analysis (ed. by L. Drobizheva, R. Gottemoeller, C. McArdle Kelleher, L. Walker), New York: Armonk, 1998.

Ėmužis Marius, *Sovietinės Lietuvos partinis elitas 1956–1974 metais*. Magistro darbas. Vilniaus universitetas, Istorijos fakultetas, 2012, mašinarštis.

Gill Greame, *The Origins of the Stalinist Politic System*, Cambridge University Press, 1990.

Grybkauskas Saulius, *Sovietinė nomenklatūra ir pramonė Lietuvoje 1965–1985 metais*, Vilnius: Lietuvos istorijos institutas, 2011.

Fritz Verena, *State Building. A Comparative Study of Ukraine, Lithuania, Belarus and Russia*, Budapest–New York: CEU Press, 2007.

Freire Maria Raquel, „Russian Policy in Central Asia: Supporting, Balancing, Coercing or Imposing?“, *Asian Perspective* 33 (2), 2009, p. 125–149.

Jeffries Ian, *The Countries of the Former Soviet Union at the Turn of the Twenty-first Century. The Baltics and the European States in Transition*, London: Routledge, 2004.

IQ, 2011, Nr. 8 (17).

Ivanauskas Vilius, *Lietuviškoji nomenklatūra biurokratinėje sistemoje. Tarp stagnacijos ir dinamikos (1968–1988 m.)*, Vilnius, Lietuvos istorijos institutas, 2011.

Yurchak Alexei, *Everything Was Forever; Until It Was No More: The Last Soviet Generation*, Princeton University Press, 2005.

Kandiyoti Deniz, „Post-colonialism Compared: Potentials and Limitations in the Middle East and Central Asia“, *Middle East Studies*, 2002, no 34, p. 279–297.

Kennedy Michael D., *Cultural Formations of Postcommunism. Emancipation, Transition, Nation, and War*, Minneapolis: University of Minnesota Press, 2002.

Kirby David G., *The Baltic World 1772–1993: Europe's Northern Periphery in an Age of Change*, London, England and New York, New York: Longman, 1995.

Krumm Reinhard, *Central Asia. The Struggle for Power, Energy and Human Rights*, Friedrich-Ebert-Stiftung, Bonn/Berlin, 2007, <<http://library.fes.de/pdf-files/iez/04329.pdf>>.

Krupavičius Algis, *Models of Post-Communist Political Elites in Central Europe and the Baltics: Comparative Analysis*, Hungarian Center for Democracy Studies Foundation, Budapest papers on Democratic transition, no 158, 1998.

La gauche face aux mutations en Europe (ed. par P. Delwit, J.-M. De Waele), Bruxelles, Editions de l'Université de Bruxelles, 1993.

Laurinavičius Česlovas, Sirutavičius Vladas, *Lietuvos istorija. Sąjūdis: nuo „persivarkymo“ iki kovo II-osios*. XII t, I dalis, Vilnius: Baltos lankos, 2008.

Levitsky Steven, Way Lucan A., *Competitive Authoritarianism. Hybrid Regimes after the Cold War*, Cambridge University Press, 2010.

Lieven Anatol, *The Baltic Revolution: Estonia, Latvia, Lithuania, and the Path to Independence*, New Haven: Yale University Press, 1993.

Martin Terry, *Affirmative Action Empire. Nations and Nationalism in the soviet Union, 1923–1939*, Cornell University Press, 2001.

Matonytė Irmina, *Posovietinio elito labirintai*, Vilnius: Knygiai, 2001.

Matonytė Irmina, *Elites in Soviet and Post-Soviet Societies*, <http://www.anthrobase.com/Txt/M/Matonyte_I_01.htm>, 2011 09 16.

Meleshevich Andrey A., *Party Systems in Post-Soviet Countries. A Comparative Study of Political Institutionalization in the Baltic States, Russia and Ukraine*, Palgrave Macmillan, 2007.

Mink Georges, Szurek Jean-Charles, *La grande conversion: le destin des communistes en Europe de l'Est*, Paris: Seuil, 1999.

Misiūnas R., Taagepera R., *Baltijos valstybės: priklausomybės metai 1940–1980*, Vilnius: Mintis, 1992.

Moller Jorgen, *Post-communist Regime Change. A Comparative Study*, London: Routledge, 2009.

Moore David Chioni, *Is the Post- in Postcolonial is the Post- in Post-Soviet? Baltic Postcolonialism* (ed. by V. Kelertas), Amsterdam, New York: Rodopi, 2006, p. 16.

Motyl Alexander J., „After Empire. Competing Discourses and Inter-state Conflict in Post-imperial Eastern Europe“, *Post-Soviet Political Order. Conflict and State Building* (ed. by B. R. Rubin and J. Snyder), London: Routledge, 1998, p. 13–31.

Norgaard Ole, Johannsen Lars, *The Baltic States after Independence*, Cheltenham: Edward Elgar Publishing, 1999.

Norkus Zenonas, *Kokia demokratija, koks kapitalizmas? Pokomunistinė transformacija Lietuvoje lyginamosios istorinės sociologijos požiūriu*, Vilnius, VU leidykla, 2008.

Otfinoski Stephen, *Nations in Transition. The Baltic Republics*, New York: Facts on File, 2004.

Phillips Andrew, James Paul, „National Identity between Tradition and Reflexive Modernisation: The Contradictions of Central Asia“, *National Identities* 3 (1), 2001, p. 23–35.

Political Legitimation in Communist States (eds. T. H. Rigby, F. Feher), New York: St. Martin's Press, 1982.

Poujol Catherine, „How Can We Use the Concept of Transition in Central Asian Post-Soviet History? An Attempt to Set a New Approach“, *Cimera Conference Proceedings 6. The Illusions of Transition: which Perspectives for Central Asia and the Caucasus?* Graduate Institute of International Studies (IUHEI), Geneva, Switzerland, 17 March 2004, <http://www.cimera.org/sources/7_19.pdf>.

Rasanayagam Johan, *Islam in Post-Soviet Uzbekistan. The Morality of Experience*, Cambridge University Press, 2011.

Sherlock Thomas, *Historical Narratives in the Soviet Union and Post-Soviet Russia. Destroying the Settled Past, Creating an Uncertain Future*, New York: Palgrave Mcmillan, 2007.

Streikus Arūnas, „Kultūrinio ir religinio gyvenimo sovietų Lietuvoje istoriniai tyrimai: šaltinių keliamos problemos“, *Darbai ir dienos*, 2009, t. 52, p. 75–83.

Taagepera Rein, *Estonia: Return for Independence*, Boulder: Westview Press, 1993.

Timasheff Nicolas S., *The Great Retreat: The Growth and Decline of Communism in Russia*, New York, 1946.

Tininis Vytautas, *Sovietinė Lietuva ir jos veikėjai*, Vilnius, 1994.

Tucker Robert C., *Stalin as Revolution, 1879–1929: A Study in History and Personality*, New York, 1973.

Tucker Robert C., *Stalin in Power: The Revolution from Above, 1928–1941*. New York, 1990.

Vaiseta Tomas, *Nuobodulio visuomenė: vėlyvojo sovietmečio Lietuva. Daktaro disertacija*. Vilniaus universitetas, Istorijos fakultetas, 2012, mažraštis.

Way Lucan S., „Sources of Authoritarian Stability in the Former Soviet Union“, *Democracy and Authoritarianism in the Post-Communist world* (ed. by V. Bunce, M. McFaul and K. Stoner-Weiss), Cambridge University Press, 2010.

Weeks Theodore R., *Across the Revolutionary Divide. Russia and the USSR 1861–1945*, Willey-Blackwell, 2011.

White Steven, Gill Greame, Slider Darrell, *The Politics of Transition: Shaping a post-Soviet Future*, Cambridge University Press, 1993.

Willerton John, *Patronage and Politics in the USSR*, Cambridge University Press, 1992.

Willerton John, „Patronage Network and Coalition Building in the Brezhnev Era“, *Soviet Studies* 39 (2), 1987, p. 175–204.

Zürcher Ch., *The Post-Soviet Wars. Rebellion, Ethnic Conflict, and Nationhood in the Caucasus*, New York University Press, 2007.

Блитстайн Р., «Был ли Советский союз колониальной империей? Сталинские антисемитизм и полонофобия в сравнительной перспективе», *История сталинизма. Итоги и проблемы изучения. Материалы международной научной конференции. Москва, 5–7 декабря 2008 г.*, Москва: РОССПЭН, 2011.

Варданян Т., *Азербайджанцы: история одного незавершенного этнопроекта*, Москва: Русская панорама, 2012.

Эннкер Бенно, *Формирование культа Ленина в Советском Союзе*, Москва: РОССПЭН, 2011.

Горак С., «Портрет Туркменбаши как мифологическая основа его режима», *Вестник Евразии*, 2007, № 2, с. 139–165.

Горак С., «Трансформация идентичности среднеазиатских элит. Традиция и современность», *Дискурс Пи. Научно-практический альманах*, Выпуск 5, Екатеринбург, 2005, с. 27–29, <<http://www.slavomirhorak.euweb.cz/konference-Perm2005.htm>>.

Забирова А. Т., «Формирование, легитимация и воспроизводство идентичности в постсоветском Казахстане», *Социологические исследования*, 2003, № 12, <<http://ecsocman.hse.ru/data/073/834/1231/017.ZABIROVA.pdf>>.

Космарский Артем, «Ташкент: от исламского к (пост)социалистическому и (пост)колониальному городу», *P.S. ландшафты: оптики городских исследований* (под ред. Н. Милерюса и Б. Коупа), Вильнюс: ЕГУ, 2008, с. 194–227.

Кустарев Александр, «Реорганизация советского пространства», *Неприкосновенный запас*, 2011, № 6, <<http://magazines.russ.ru/nz/2011/6/k1.html>>.

Миллер Алексей, «Длинный прошлый век», *Прошлый век I: Сб. науч. тр.* (под ред. А. И. Миллера), Москва: РАН, ИНИОН, Центр социал. науч.-информ. исслед., 2013, с. 5–18.

Почепцов Георгий, *Семиотика*, Москва: Smart book, 2009, с. 272.

Там, *внутри. Практики внутренней колонизации в культурной истории России* (под ред. А. Эткинда, Д. Уффельманна, И. Кукулина), Москва: Новое литературное обозрение, 2012.

Чернявская Юлия, «Самая советская из всех советских...», *Неприкосновенный запас*, 2011, № 4 (78), <<http://magazines.russ.ru/nz/2011/4/ch10.html>>, 2013 05 18.

Чернявская Ю., *Белорусы: от «тутэйшых» к нации*, Минск: ФУА-информ, 2010.

*SUMMARY**THE PROBLEM OF POLITICAL LEADERSHIP SUCCESSION
IN THE POST-SOVIET TRANSFORMATION*

The article surveys questions related to the situation of the communist elites of allied Soviet republics during and after the collapse of the USSR. The author analyzes the questions whether qualitative and quantitative changes happened in the highest layers of the power or the alterations were nominal. What actions had the major significance for the maintenance of the Soviet nomenclature power during the Soviet system's fundamental breakdown – the character and strength of the local nomenclature's social networks, their flexibility and adequacy when reacting to the sudden changes of the sociopolitical situation in the metropoly of the Soviet empire and in the national borderlands, the authority and personal charisma of local political leaders, the character of relationships between them and the political-administrative establishment of the centre, and with the emerging alternative local forces or more general geopolitical circumstances? The role of social groups involved into the processes of the *perestroika*, democratization in the change or maintenance of the communist elites are also discussed in the article.

With reference to the biograms of the “last” first secretaries of the CP of allied republics, their generative, professional, and political experience is analyzed, and the given information allows to label them as “ideological” or “technocracy” wing of the party's high nomenclature. The article shows the number of the „lasts“ first secretaries of the CP who managed not only to keep their positions and real influence in the post-Soviet transitional period, but also managed to become high officials, leaders and even presidents of new independent countries. On the basis of the Baltic countries transiting to the liberal democracy, the group of states ruled by so-called “competitive authoritarianism” and the authoritarian Central Asian republics, the article analyzes how and why national elites managed not only to adapt to the ongoing sociopolitical changes, but also had been able to control and direct them to the profitable direction. According to the latest studies of transitology and historiography of this topic, the author seeks to explain why the real scale of changes of the highest power elites of the former Soviet republics was relatively low.